

AJALOOLINE AJAKIRI

Nr. 1

TEINE AASTAKÄIK

1923

TOIMETUS:

P. TREIBERG

PEATOIMETAJA

P. BAUMAN

A. R. CEDERBERG

H. OLDEKOP

H. SEPP

O. MIRKA-LEINBOCK **H. MORA**

H. OTTENSÖN

Sisu.

Mõned lisandused Tallinna doomkooli ajaloole. *Fredrik Westling.*

Läti Hendriku rahvuse küsimus. *Hans Oldekop.*

Ristiusu arheoloogia. *O. Sild.*

Dokument aastast 1700 poolakate ja sakslaste hävitamisretke kohta Liivimaale. *A. R. Cederberg.*

Ajaloo kirjandus üldise ajaloo alalt a. 1918—1922. II. *Hans Oldekop.*

Varia.

Mõned lisandused Tallinna doomkooli ajaloole.

I.

Töös, mis kannab pealkirja „Beiträge zur Geschichte der estländischen Ritter- und Domschule zu Reval“ ja mis ilmus Tallinnas a. 1869, on teated doomkooli kohta Rootsi ajal napid ja mitte alati õiged. Olgu mulle sellepärast lubatud nimetatud teoses sisalduvaile teadetele juurde lisada mõned üksikud märkused ja lisandused, mis mulle kätte sattunud Eestimaa kiriku ajaloo uurimisel. Täiendavat valgustust kõne all oleva õpeasutuse kohta võib kindlasti leida Tallinnas ja Stokholmis asuvaist arhiividest.

Ülevalmainitud saksakeelse töö 25. leheküljel teatatakse, et kooli olemasolu ei või konstateerida Rootsi ajal enne 1594. aastat. Järjekult näib autor arvavat, et kool enne praegunimeetatud aastat tegevust ei avaldanud. Kuid nii ei olnud asjalood kaugeltki mitte. Arvetest, mis alal hoitakse Stokholmi kammerarhiivis, selgub, et juba 1562. aastal Tallinna Toompeal asub Rootsi kooliõpetaja nimega Kristoffer, ja teised samas arhiivis leiduvad dokumendid tunnistavad kindlasti, et seal mitmed õpetajad XVI aastasajal ametis olnud. Nimed, mis mul korda läinud leida, on toodud minu poolt kokkuseatud õpetajate nimestikus, mis moodustab mitte just väikse osa käesolevast artiklist, kuigi see nimestik ei või pretendeerida täielisusele ega isegi kindlale täpsusele. Täpsemate uurimiste kaudu kui need, mis mul õnnestunud ette võtta, peaks kahtlemata võimalik olema kooli juures asunud õpetajate nimestikku täiendada ja täpsemaks teha.

Kuna ma mainitud XVI aastasaja kohta leidsin mitmed õpetajad, on mul kiusatus tekkinud uskuda, et niisuguseid tabelid on võimalik leida Rootsi võimu rajamisest peale Eestis ja et kool juba Rootsi aja esimesil aastakümneil tegutses, vähemalt ajuti.

Dooime vakuraamatu ühes väljavõttes aastast 1564 räägitakse, et kirikuaias asuvas vanas koolimajas elanud sõdurid¹⁾. Julgeme siit järeldada, et oli olemas ka uuem koolimaja, kus Kristoffer lapsi õpetas, sest juba XVI aastasajal näitis Rootsi valitsus kooliasjanduse vastu huvi üles. Nii näituseks tegi Johann III 1588. aastal kuberner Gustav Banèrile ülesandeks, et see hooft kannaks koolimajade kordaseadmise eest²⁾. Enamaga kui üks õpetaja ei olnud kool Rootsi aja esimesil aastakümneil küll mitte varustatud ja seegi oli harilikult rootslane. Nii viimasel põhjusel kui ka selle tõttu, et kindla teate järgi 1591. ja 1595. aastal sel kohal asus Sigfrid Aronis Forsius, näib olevat täiesti uskumatu ülevalmainitud „Beiträge'de“ väide, nagu oleks 1594. aastal sakslane Benckendorff selle õpeasutuse juhataja olnud. Ennemini võis ta küll Tallinna linna teenistuses seisnud olla³⁾.

Et doomkool pidi kannatama selle ennekuulmatu viletsuse all, mis XVII aastasaja alguses Ecstimaal valitses, on kergesti arusaadav ja leiab kinnitust Gustav II Adolffi enda poolt, kes Mårten Mårtenipoja Winterile selle õpetajakoha saamiseks antud tunnistuses a. 1613 tähendab, et koolimaja on kaua aja jooksul olnud mahajäetud seisukorras. Nimetatud isikule, kes tunnistatakse olevat õpetatud ja oma ametiks kohane, tehtakse ülesandeks õpetada noorsoole Jumala sõna tõsist tundmist, raamatutarkust (bokliga konster), võõraid keeli ning häid kombeid ja ühes sellega pidada õpilaste keskel valju distsipliini, — manitsus, mis kindlasti oli oma kohal sel toorestunud ajajärgul. Ta oli kohustatud pidama kooli hariliku kooliaja tervel kestvusel ja sai sama suure palga kui ta eelkäijagi⁴⁾.

Teisi lähemaid teateid kooli seisukorra kohta Winteri ja tema eelkäijate ajalt ei ole mul käepärast.

1) Väljavõte Dooime vakuraamatust a. 1564 Liv. 115 Rootsi Riigiarhiivis (R. R. A.).

2) Instruksioon G. Banèrile, 5. oktoobrist a. 1588. Riksreg. R. R. A.

3) Niisuguseks arvamiseks annab põhjust asjaolu, et „Beiträge“ lhk. 71 nimetatud tema töö on pühendatud Tallinna linnapeale, nõukogule ja selle linna „skolarhidele“.

4) Volitus 6. oktoobrist 1613. a. Riksreg. R. R. A. — Volitusest ei ole näha, et Winter juba ennemini oleks mõne aasta tegutsenud koolijuhatajana.

Ma ei ole leidnud nende küsimuste suhtes põhjalikumaid teateid varemaja kohta kui see, mil rektoriks oli Lempelius (1624—1625). Need teated andis rektor ise piiskopp Rudbecki visitatsiooni ajal Eestimaal 1627. a. ühenduses kaebusega, mille Lempelius superintendent Gaza vastu tõstis, sest viimane oli tema kaks aastat varemini tagandanud rektori ametist hooltu kohustetäitmise ja Rootsi keele mittemõistmise pärast¹⁾. Koolis oli Lempeliuse ajal 30 õpilast, 10 vanemat ja 20 nooremat, ja järjekult küll ka kaks klassi. Lempelius kinnitab, et ta vanematega olla läbi võtnud Melanchtoni grammatika „compendiose“, 46 kirja Cicerost, Cato sententsid, pühapäeva ja pühade kohta käivad osad evangeeliumitest ühes Haffenrefferi dogmaatikaga „ad locum de peccato“. Laupäeviti ja pühapäeviti tehti nähtavasti tegemist evangeeliumitega, kolmapäeviti ja reedeti kirjadedega. Väiksemad poisid pidid õppima „librum alfabeticumi“, Lutheri katekismi, Donatust ja evangeeliume, — kõike seda Rootsi, Saksa ja Ladina keeles. Selle kõrval pidid nad tutvunema Rootsi, Saksa ja Soome kirikulauludega, millest võib järeldada, et koolis käis õpilasi Rootsi, Saksa ja Soome rahvusest. Ka harjutas Lempelius lapsi laulmises. Kooliaeg algas detsembri alguses ja kestis siis järgmise aasta augusti kuu lõpuni. Ülejäänud osa aastast kulutati annetuste korjamisele kihelkonnist²⁾. Nagu Beiträge lhk. 26 näha, võttis Lempeliuse järglane kooliraamatutes mõned muutused ette ja sedasama tegi ka piiskopp Rudbeck; peaaegu pidi kool vist küll samasuguseks jääma, kuni piiskopp Ihering 1638. a. ametisse astus. See oli ikkagi veel, nagu Rudbeck selle kohta oli 1627. aastal ütelnud, lastekool, kus väike arv koolilapsi õppis lugemist ja võimalust mööda omandas mõned „initia grammaticae et catecheseos“³⁾.

Et see tõepoolest nii oli, võib näha mitmest Iheringi ütelusest a. 1638. Koolimaja endaga oli ta rahul, sest maja oli uus, ja kuberner Scheidingi poolt ehitatud. Koolil oli, ütleb Ihering,

1) Lempelius oll Soomest pärit.

2) Kirjad Livonica 348 a. R. R. A.

3) Sinodi otsus 1627. a. Liv. 348. R. R. A.

ilus koolimaja¹⁾. Ka õpeasutuse sellekordne juhataja rahuldab teda täieliselt. See oli piiskopi otsuse järgi „vir solide doctus“ ja oli oma paremate võimetega püüdnud kooli kõrgemale tõsta²⁾, mille ta oli leidnud ruineeritud seisukorras, kuid ei jõudnud abiliste puuduse tõttu siiski kuigi palju korda saata. Nii ei olnud tal 1638. a. koolitöös ühtki abilist. Terve selle perioodi jooksul 1613. aastast peale kuni nimetatud aastani oli lugu nii, et kuigi vahete vahel koolis tegutsesid kaks õpetajat, siiski pikki ajajärke võis leida, mil juhataja pidi üksi tervet koormat kandma. Õpilasi oli 1638. a. arvult 50, järjekult rohkem kui Rudbecki visitatsiooni ajal (vaata Beiträge lhk. 26). Need olid enamalt jaolt vaeste, lossi ja linna läheduses asuvate vanemate lapsed ja kuulusid mitmesse rahvusse. Nimelt leidis koolis, nagu piiskopp kord hiljemini kirjutas³⁾, mitte ainult rootslaste ja sakslaste, vaid ka soomlaste ja eestlaste lapsi, mis asjaolu loomulikult tublisti raskendas õpetuseandmist. Küll ei võinud seal eestlaste lapsi kuigi palju olla, sest Ihering kurdab mitmel korral, et ükski Eesti talupoeg ei saada oma lapsi sellesse õpeasutusse; ja kui nad tahaksidki seda teha, väidab ta, siis ei annaks selleks luba nende herrad, kellest mitmed omagi lastele ei muretse mingit tõsist kooliõpetust⁴⁾.

Kooliõpilaste kõlblise ja vaimlise tasapinna kohta ei olnud tal ka mitte just kõige paremad arvamusid. Ta nimetab neid „Soome ribalderiteks“ ja kõneleb ühes avalikus kirjutuses aastast 1642, et doomkool seni olnud täidetud õpilastega, kes armastavad laiselda ja raiskavad poole aasta selleks, et korjata armuandi, millise aja kestes nad jõuavad ära unustada kõik eelmise aja jooksul omandatud teadmised⁵⁾. Ka oli neil kombeks, ütleb Ihering, et kui nad alles oma teadmistele vaevalt aluse olid rajanud, juba Tartusse siirdusid, seal ülikooli kohe vastu võeti ja endale kuningliku stipendiumi

1) Iheringi aruanne a. 1638. Tallinna piiskopi ja konsistooriumi kirjad Kuninglikule Majesteedile kuni 1672. R. R. A.

2) Iheringi aruanne valitsusele 1. sept. 1638. a. Ib. R. R. A.

3) Iheringi kiri valitsusele 19. juul. 1648. Ib. R. R. A.

4) Iheringi aruanne sündmuste kohta novembrist 1638. a. alates. Ib. R. R. A.

5) Iheringi plakaat 28. aug. 1642. Acta 1639-79. Tallinna Konsistooriumi Arhiiv (T. K. A.)

muretsesid, kuid ei võinud vajaliste eelteadmiste puudusel seal midagi ära teha. Kui nad kord ülikoolist välja tulid, ei olnud nad selle tõttu mingisuguseks ametiks kõlbulised¹⁾. Niisuguste asjaolude mõjul oli täiesti loomulik, et sel ajal, kui Ihering piiskopiks sai, koolis mingisuguseid katseid ei korraldatud.

Neil ajal oli doomkool kahtlemata täiesti kõdunenud asutus, kuid uus piiskopp omas palava soovi teda paremale järjele tõsta. Doomkool seisis tema südamele lähemal kui äsja asutatud Tallinna gümnaasium, mille juhtimisest ta kuni 1651. aastani oli eemaldatud. Selle tõttu püüdis ta oma doomkooli parandada, et oma maa lapsed selles võiksid valmistuda pastori ametile ja et ei tarvitseks kirikuõpetajate kohti nii sagedasti välja anda välismaalistele hulkuritele (vaganter): nimelt seisis vaimulik seisus Iheringi ajal suurelt osalt välismaalastest koos, paljud vaimulikud polnud kunagi ülikoolis ega isegi gümnaasiumis õppinud, vaid ainult mõnes triviaalkoolis, näituseks Viiburis. Et Rootsi valitsust juhtisid samasugused soovid, võib sellest näha, et piiskopile antud eeskujuline instruksioon Tallinna doomkooli juures ette nägi erilise teoloogia lektori. Selle ettekirjutuse põhjal määras Ihering viibimata lektoriks Petrus Turdinuse, kes hiljemini sai Rootsi pastoriks Toompeal, tubli mehe, keda tema surma puhul kiideti tema heade omaduste ja annete (kvaliteter och kompartimenter) eest ja keda terve maa üteldi taga leinavat²⁾. Ka kutsus ta alamate klasside jaoks Tartust kaks õpetajat, kes tema kavatsuse järgi pidid oma palga saama tavalistest koguduste korjandustest (võimalik, et Zillmeri ja Örsteniuse). Nii tõusis õpetajate arv neljani, mis asjaolu märgitses õpejõudude tähtsat kasvamist ja tugevasti soodsustas õpetöö tasapinna tõstmist. Samuti võttis piiskopp mitmed teised abinõud tarvitusele, mis sedasama sihti taotlesid. Nii kutsus ta terve hulga vabu kooliealisi poisse oma kooli, seadis iga-aastased katsed sisse, pani loengute kohta kindlad määrused maksma

¹⁾ Iheringi kiri valitsusele 7. mail 1641. a. Tall. piisk. ja konsist. kirjad K. Majesteedile kuni 1672. R. R. A.

²⁾ Asevalitseja W. Ulrichi kiri Erik Oxenstiernale 29. oktoobrist 1653. Eestimaa kohta käivad aktid 1646—54. Oxenstierna kogu R. R. A.

ja püüdis piirata õpilaste korjamiskäike kihelkonnis. 1639. aastal kirjutab ta, et õpilaste arv on hakanud kasvama ja et tema lootuse järgi õpeasutus peagi võiks saada heaks trivaalkooliks ¹⁾).

Kahtlemata paranes kooli seisukord Iheringi energilise vahelesegamise mõjul õieti tuntavalt. Kurvastusega vaadeti selle tõttu hiljemini tagasi Iheringi ajajärgule ja väideti, et siis õpeasutuses sääraseid andeid leidunud, kes mitte ainult ei olnud kõlbulised ülikooli astuma, vaid olid ka pastoriteks kohased ²⁾). Ka Ihering, kes heameelega ihkas valitsuse kaasabi kooli seisukorra tõstmiseks, nimetab, et õpilaste hulgas leiduvat mõned „peened vaimuanded“ (fina ingenia), keda hiljemini võib kasutada ³⁾). Kuid ikkagi ei saanud kool, mille paremad aastad Rootsi ajal langevad XVII aastasaja 30-date aastate lõpule ja 40-date aastate algusele, kunagi selleks, mis piiskopp oli temast lootnud.

Selleks avaldasid oma mõju mitmed asjaolud, mis kooli arenemist takistasid ja mida agar juhataja ei jaksanud kunagi kõrvaldada. Nende hulka kuulus ka Rootsis tuntud kihelkonnis käimise (socknegång) komme. Selleks sisseseatud, et vähendada vaesuse koormat nii õpetajate kui ka õpilaste kohta, tõi see komme endaga mõnedki ebakohad kaasa. Iheringi juhatuse algusajul hulkusid andeid korjavad koolipoisid iga aasta mitme kuu jooksul neile määratud ringkonnas ⁴⁾), ja selle aja jooksul unus kõik, mis ennem koolis omandatud. Sellele tuli lisaks, et hulkuri elu kestvusel harjuti laiskusega ja korratute eluviisidega. Sellepärast soovis piiskopp, et õpilaste kihelkonnis käimisele lõpp tehtaks; samasugust arvamist avaldas ka Rootsi valitsus ühes memoriaalis aastast 1640 ⁵⁾), kuid küsi-

1) Iheringi aruanne 1639. a. sündmustest, mis juhtunud novembrist 1638. a. peale. Tallinna piisk. ja konsist. kirjad K. Majesteedile kuni 1672. R. R. A.

2) Pastor Abr. Ruuthi dateerimata aruanne kuningas Karl XI, Liv. 55. R. R. A.

3) Iheringi kiri valitsusele 3. nov. 1642. a. Tall. piisk. ja konsist. kirjad K. Majesteedile kuni 1672. R. R. A.

4) Ihering ütleb, et Lauritsa päevast (10. aug.) kuni Märdipäevani (10. novembrini) või jõuluni.

5) Iheringi ennenimetatud aruanne a. 1639 sündmustest 1638. a. nov. kuust peale. — Valitsuse memoriaal Iheringile 17. aug. 1640. Riksreg. R. R. A.

mus, kust leida sissetulekud korjamisest saadavate summade asemel, polnud kerge vastata. Igatahes ei olnud võimalik vana kommet otsekohe kõrvaldada. Näib, et piiskopp oma propositioonis sinodile ei pannudki midagi sellesarnast ette, sest oma vastuses lubasid vaimulikud toetada koolilaste korjandusi¹⁾. Siiski ei loobunud ta mõttest koolikorjanduste kogumises muutusi teostada.

17. jaanuaril 1642. a. pidas konsistoorium ühes kuberneri ja maanõunikudega konverentsi ja pani seal ette teha ülesandeks mõnele isikule, kes ei kuulu kooliõpilaste hulka, kuid sama hästi võivad lugeda ja laulda, ringreise kihelkonnis ette võtta ja korjandusi toime panna. Konsistoorium avaldas nõusolekut niisuguse korjanduse sissetulekud õpilaste vahel ära jagada. Selle peale vastasid maanõunikud, see olla neile ükspuha, kelle kaudu korjandused kokku tulevad, kui nad ainult säilitavad vabatahtlikkude annetuste iseloomu²⁾. Nii ei teinud rüütelkond annete korjamise korraldamiseks uue viisi järgi mingisuguseid takistusi, kuid raskused tekkisid nüüd teiselt poolt. Mõni päev peale konverentsi päris piiskopp koosolekuks kokkutulnud pastoritelt järgi, kas ei võiks iga kirikuõpetaja oma kihelkonnas köstri või mõne teise isiku kaudu andeid korjata ja need siis kuni jõuluni alal hoida, mil õpilaste hulgast selleks määratud vastuvõtjad nad kerge vaevaga ära tooksid, kui nad üheks või kõige rohkem kaheks nädalaks vabaks saavad. See plaan ei leidnud aga vaimulikkude poolt heakskiitmist. Nad kinnitasid, et vaevalt kaks-kolm kirikut terves piiskoppkonnas omavat selleks ülesandeks kõlbulised köstrid, mispärast nad paluvad mõnd teistsugust korjamisviisi³⁾. Siitpeale ei võinud piiskopp enam kinni hoida mõttest nimetatud otstarbeks köstrid kasutada.

Kuid et ta lootis selleks mõnda teisi kohaseid isikuid leida, võib järeldada tema kirjast Rootsi valitsusele 7. aprillil 1642. a.:

1) Piiskopi ja konsistooriumi propositioon sinodile 3. veebr. 1641 ja pastori vastus 6. veebr. 1641. Tall. piisk. ja konsist. kirjad K. Majesteedile kuni 1672. R. R. A.

2) Väljavõte konsistooriumi protokollist. Ibid. R. R. A.

3) Sinodi propositioon 25. jaan. 1642 ja kirikuõpetajate vastus 28. jaan. 1642. a. Ibid. R. R. A.

selles seletab ta, et ta tahab täiesti ära keelata kooliõpilaste korjamiskäigud ja selle asemele muretseda ustavad isikud, kes sügisel anded korjaksid, nii et need jõulu ajal võiks jagada õpilaste vahel koolis vastavalt viimaste virkusele ja ülespidamisele¹⁾. Kuid selgi aastal osutus küll piiskopile võimatuks lõpu teha koolipoiste kauakestvaile ümberhulkumistele samuti kui need 1641. aastal olid esinenud. Ihering jutustab, et kui ta kevadiste katsete ajal 1642. a. Kuningliku Majesteedi tahtmisest kihelkonnis käimiste muutmise kohta teada annud, kasutanud seda suuremad õpilased, kel võimalus oli teoloogiat õppida, koolist lahkumiseks. Selle juhtumise mõjul kui ka selle tõttu, et rüütelkond keeldus lubamast kindlaid makse oma mõisatelt ja talupoegadelt vabatahtlikkude annetuste asemel, pidas piiskopp tarviliseks kuberneril nõusolekul koolipoistele ka 1642. aastal matkamiseks ja annete korjamiseks luba anda, kuid ainult ühe kuu jooksul²⁾. 28. augustil 1642. a. avaldas ta ühes konsistooriumiga avaliku teadaande, milles lubati veel sel korral säilitada vana komme selleks, et doomkool ei hukkuks; kuid ükski õpilane ei saanud luba üksteise käest osta endale rohkem kihelkondi kui jagamisel tema osaks langes ega tohtinud ükski üle nelja nädala koolist eemal olla. Selle määruse vastu eksiidajaid ahvardati nii tavalise koolikaristusega kui ka korjatud varanduse osalise äravõtmisega. Pastorid pidid igas kihelkonnas valvama ümberhulkuvate koolipoiste järgi, kellele ülesandeks oli tehtud igas talus kaasasolevast eestikeelsest vaimulikust käsiraamatust talurahvale ristiusu peatükke ja igapäiseid palveid ette lugeda ja samal ajal ristiusu kirikulaule laulda³⁾.

Nagu Ihering hiljemini valitsusele teatas, tulid poisid tõepoolest määratud ajal tagasi, kuid katse väljaspool kooli seisvat noortsugu kihelkonnis korjama panna ebaõnnestus selgi aastal. Piiskopp oli nüüd asja puhul päris mures. Ta kartis, et kui kihelkonna käigud jäävad ilma vastutasuta keelatuks, siis jätavad oma enamikus vaesed õpilased ikka kooli maha, niipea kui nad

1) Iheringi kiri valitsusele 7. apr. 1642. a. Ibid. R. R. A.

2) Iheringi kiri valitsusele 3. nov. 1642. Ibid. R. R. A.

3) Plakaat 28. aug. 1642. a. Acta 1639—79. T. K. A.

jõudnud omandada mingi oskuse lugemises, kirjutamises ja rehkendamises. Selle tagajärg oleks, et ei võidaks muusikalist külge doomkirikus tarvilisel kõrgusel hoida ja, mis veel halvem, et kaoks võimalus kasvatada oma maa lapsi pastori ja kooliõpetaja elukutsele. Nimelt ei olnud Tallinna gümnaasiumis ühtki teoloogia lektorit ja jõukad inimesed lasksid seal oma lastele õpetada peaaesjaliselt poliitilisi teadmisi. 1643. aastal pidas piiskopp tarviliseks, et gümnaasium linnast Toompeale üle viiaks ja et piiskopp ühes konsistooriumiga selle tegevuse järgi võiks valvata; kui see aga läbiviidav ei oleks, peaks kloostri mõisate sissetulekutest vähemalt 12 stipendiaati ülevalpeetama doomkooli „collegium theologicumis“, nagu ta seda 1639. aastal oli ette pannud¹⁾. Sel ettepanekul polnud siiski mingisuguseid tagajärgi, nagu seda vast sellestki võib näha, et konsistoorium 1646. aastal kuberneril palus maapäeva kaudu läbi viia, et kihelkonnakorjanduste asemele määrataks kindel maks osalt õpetajate palkade katmiseks, osalt, et ülevalpidada mõnd head annet selle maa laste hulgast²⁾. Kuid seegi palve osutus täiesti tagajärjetuks; katse läks arvatavasti nurja rüütelkonna vastumeelsuse tõttu kõige vastu, mis omas kindla maksukohustuse iseloomu. Nii pidi Ihering leppima õpilaste kihelkonnakorjamistega terve oma eluaja.

Teiseks takistuseks kooli arenemisel oli kooli tarvitada olevate rahaliste vahendite nappus. Nagu juba mainitud, lahkusid 1642. a. kevadel õpeasutusest vanemad õpilased, kel võimalus oli usuteadust õppida. Kasutades seda juhtumist, võttis kuberner Scheiding samal aastal teoloogia lektorile määratud palga tagasi, väites, et kooli väiksuse tõttu ei tunta tarvet säärase õpetaja järgi³⁾. Asjata seletas piiskopp, et kuna teoloogia lektor juhataja kohuseid hakkas täitma, üks lektor tema asemele peaks ametisse nimetatama. Koht jäigi asetamata, mis asjaolu tähendab, et valitsus loobus mõttest selle õpeasutuse kaudu pastoreid ette valmistada. Kahtlemata avaldas selles küsi-

1) Iheringi kiri valitsusele 19. juul. 1643. a. Tall. piisk. ja kons. kirjad K. Majesteedile kuni 1672. a. R. R. A.

2) Memoriaal kubernerile 12. nov. 1646. a. Ibid. R. R. A.

3) Iheringi kiri valitsusele 19. juul. 1643. a. Ibid. R. R. A.

muses mõju Scheiding, kes ei jaganud piiskopi kõrgeleküüni-
vaid kavatsusi doomkooli kohta, vaid soovis, et õpilased, kes
õppimises niikaugemale jõudnud, et nad kasuga võisid kuulda
loenguid teoloogias, siirduksid Tallinna gümnaasiumi¹⁾. Peagi
jäi ka piiskopp valitsuse otsusega rahule. Aastal 1644 leiame
tema seletuse, et erilist teoloogia lektorit vaja ei olla, sest tema
asemele olla võetud kaks kolleegat²⁾. Ta palub, et valitsus
neile õpetajaile kindlustaks hariliku tasu, ja see sai nähtavasti
lubatud. Selle järele oli õpetajaid kaua arvult kolm; kuid mõ-
lemast kolleegast hakkas üks peagi kandma nime konrektor
(kaasjuhataja), kuna teine ainult omandas nime cantor scholae³⁾.

Arusaadavasti märgitses teoloogia lektoraadi kaotamine
raske hoobi koolile, kuid, nagu näha võib, peeti koolil piiskopp
Iheringi ajal kuidagiviisi siiski elu sees. Et rektor Lidenius oli
aastail 1645—51 olnud eeskujuline juhataja, seda on tunnista-
nud Rootsi kogudus Tallinnas⁴⁾; ja kindlasti valvas piiskopp
hoolega järgi, et ükski õpetajaist oma kohuseid hooletusse ei
jätaks. Meie oleme teda leidnud kord — see oli ühe katse
järele 1644. aastal — kiitvat tunnistust andmast õpetajate hoo-
luse kohta, kuid kahjuks samal ajal rõhutavat, et õpilaste juures
mingisugust nähtavat paremist ei võivat märgata⁵⁾. Õpi-
laste arv ei olnud neil ajal mitte just väike. See ulatas
1642. aastal, kui vanemad õpilased juba olid lahkunud, umbes
70-ni. Rootsi kooliseadus 1649. aastal ilmunud, palus Ihering
1651. a., et doomkool asetataks vähemalt samasugusessegi sei-
sukorda kui riigi triviaalkoolid. Kuid Kuninglik Majesteet vas-
tas kõrvale puigeldes, et asi vajavat üksikajalisemat kaalumist,

1) Nimestik tülipunktidest piiskopi ja kuberneri vahel 1640. a. Ibid. R. R. A

2) Iheringi kiri valitsusele 26. jaan. 1644. Ibid. — Järjekult olid mõle-
mad kohe peale piiskopi päralejõudmist ametisse võetud õpetajad juba oma
kohtadelt lahkunud. Uued õpetajad olid vististi Hojer ja Mathiae.

3) Vaata näit. Eestimaa eelarve 1645. aasta peale. Eestimaa kohta käi-
vad dokumendid 1621—45. Oxenstierna kogu. R. R. A.

4) Rootsi koguduse kiri kuningale 8. detsembril 1654. Liv. 353. R. R. A.

5) Konsistoriumi protokoll 15. maist 1644. T. K. A.

ja liikkas selle tuleviku peale edasi¹⁾. Nii jäi oodetud uuendus seekord tulemata.

Dr. théol. et phil. *Fredrik Westling*.

Autori rootsikeelsest käsikirjast tõlkinud *P. Treiberg*.

Läti Hendriku rahvuse küsimus.

Küsimust kronisti Hendriku päritolevuse kohta on ajalookirjanduses mitmeti sõelutud, ilma et kriitika oleks tulnud lõpulikule otsusele. Kuna vanematel uurijatel — Gruberist kuni Hansenini — mingit kahtlust ei olnud ta Läti rahvuse kohta, on Jordanist ja Hildebrandtist alates ikka rohkem arvamine maad võtnud, et ta Alam-Saksamaalt pärit on — vähemalt mõõduandvates Saksa käsiraamatutes. Nüüd on kahe aasta eest jälle Robert Holtzmann sama küsimust harutanud²⁾, välja minnes tõelisest olukorrast, et „tõepoolest selgust selle üle, kas Heinrich sakslane või lätlane olnud, ikkagi olemas ei ole — ja just, kui vaadet ta Saksa päritolevusest veel väita tahetakse, tarvis oleks ta uuesti põhjendada.“

See küsimus ei ole tühine doktoriväide ega mitte ainult anti-kvaarilise huviga. Ta puudutab vaadet, mida me endale loome tervest Liivimaa missionikäigust. Kui vanem väide õigustatud ja missiooni ajaloo kirjutaja ise pärismaalane olnud, siis peaksime järeldama palju sügavamalt missiooni mõju kui seda aimata laseb kronisti puht väline võidulugu. Ning kas ja kuivõrra mission rehkendas seesmise osavõtuga oma mõjualuste seas — ka see paistaks meile uues valguses. Küsimus pakuks huvi

1) Resolutsioon piiskopi ja konsistooriumi ettepaneku kohta 24. aprillil 1651. Riksreg. R. R. A.

2) Robert Holtzmann „Studien zu Heinrich von Lettland.“ (Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, Bd. 43, Heft 1. 1920. Allpool tsiteerin: N. A.). Need kolm lühikest uurimust avavad mitmes suhtes uue vaate — iseäranis II peatükis Hendriku kroonika kronoloogia asjus. Keegi pärastistest uurijatest ei saa mööda minna nendest Holtzmanni harutustest, mis Ed. Winkelmanni väidet kroonika ajaarvamise kohta uue jõuga toetavad.

mitte ainult Liivi, vaid kogu keskaja pagana missiooni ajaloole. Kaudsed näpunäited, mida me leiame Hendriku kroonikas ja mõnes teises hallikas, on õredad küllalt. On silmapaistev, kuivõrd sel korral perspektiiv süveneb ja kaudsed tunnismärgid täienevad. Ainult mõne paganamissionäri olemasolu, mida Hendrik ise mööda minnes mainib, on iseenesest veel mitmetmoodi seletatav.— Kui aga õigustatud oleks tema väide, et kronist Hendrik Saksa- maalt pärit, siis pakuks jällegi teatavat (ehk küll rohkem piiratud) huvi tema lähema kodukolde äramääramine: kas Westfaalist või Magdeburgist.

Aga küsimus meie kronisti kodukolde ja rahvuse kohta on, nagu öeldud, seni veel lahendamata. Ka viimane katse, mille Holtzmann keeleliste ja sisemispsüholoogiliste tunnismärkide abil püüab ette võtta, ei rahulda mitte. Mõõduandvad on siin mitmed kaalumised.

Hoolsate keeleliste kaalumiste ja võrdluste järele keskaja ladinakeelest jõuab Holtzmann otsusele, et mõlemal parteil korraga õigus ja mitte õigus on nime „Heinricus de Lettis“ seletamisel. Õigus — kui nad väidavad, et sõnal „de“ võib soovitud tähendus olla, mitte õigus — kui nad arvavad, et tal seda peab olema. See on vastuvõetav; aga mitte nii selge pole järgnev väide: et „de Lettis“ võib tähendada ühetaoliselt — isikut lätlaste seast kui ka isikut, kel tegevuspiirkond lätlaste seas¹⁾. — Mõõduandvaseks jääb ju Hendriku keel ise. Juba Wilh. Arndt on otsusele jõudnud, et „de“ meie krooniku keeles kas isamaad, võimupiirkonda (dominium) või sündimipaika tähendab. Ja kaugemale sellest ettevaatlikust ja siiski selgest otsusest meie arvates minna ei saa. Kui Holtzmann „võimupiirkonna“ (dominium) asemele „tegevuspiirkonna“ asetab, siis pole see mitte vastuvõetav.

Holtzmanni tõestamine koondub siin poleemikale Arndtiga — ja on juba sellegipärast huvitav, et seni mõlema poole diskussioon nii ütelda üks teisest mööda on läinud. Meie ei või leida, et Arndti positsioon tõsiselt oleks kõigutatud. Näited, mis Holtzmann toob, ei räägi mitte selle poolt: „fratres de Wenden“, „frat-

¹⁾ N. A. Bd. 43, p. 166.

res milicie Wenden“, „magister de Wenden“, „magister milicie de Wenden“¹⁾. — „Keegi ei võinud vist tõendada, et Võnnu nende kodupaik oleks olnud!“ hüüab Holtzmann. Muidugi mitte — aga see oli nende võimupiirkond (dominium). Sama seletus käib ka Võnnu ordumeistri kohta: „Beholdus de Wenden“. Niisamuti „milites de Kukenoys“, „Meynardus de Kukenoys“, „Theodoricus de Kukenoys“²⁾. — „Daniel de Lenevorde“³⁾ on Lennevardi laenumaa omanik; „Conradus de Ykeskola“ niisamuti. „Conradus de Meyendorpe“ on nimetus vana kodukolde järele.

Munkade suhtes täidab valitseva arvamise järele klooster vana kodukolde aset. Raskusi võiks siin ainult sünnitada nimetus „Theodoricus de Thoreyda“⁴⁾. (Ebaselge on siin ainult Chron. I, 10, kus jutt cisterciensi munga põldudest. Aga cistercienslaste asundustest Thoreyda all meil teisteadet ei ole). — Aga kuigi see ka nii oleks, Hendriku keeleviis õigustab siiski suuremal määral Arndti seletust kui Holtzmanni oma. Tõenäolisus on rohkem selle poolt, et „de Lettis“ tõepoolest kodupaika määrab.

Mööduandev on, nagu öeldud, kroonika keeleviis ise. Kui Holtzmann väidab, et kõnekääne „Heinricus de Lettis“ mitte suu-remat ei tähenda kui teised tiitlid ja ainult vaheldamiseks valitud, siis oleks see iseenesest ju mõeldav, aga mitte just tõenäoline. Oma nime valib Hendrik küll vaatamata oma igakordsele viibimiskohale, aga sellepärast ikkagi veel mitte märglevalt; kui ta oma isiku teistmoodi lähemalt liignimega ära määrab, siis on selleks harilikult ka õigustatud mõiste. Näit.: Chron. XVIII, 3 Ratzeburgi piiskop Philipp saadab missionäri Tolovasse „sacerdotem suum, qui erat prope Ymeram“ — vist küll sellepärast, et see lähem kiriklik kihelkond oli; XXIV, 5 „Letthorum de Ymera sacerdos“ (vähem nähtavasti XXIV, 1, „Letthorum minister de Ymera“⁴⁾) näib niisamuti sihtivat Eesti missionipiirkonna naabrusele; XXIV, 6 „similiter et Letthorum

1) Heinrici chronicon Lyvoniae, ex rec. W. Arndt. (Allpool Chron.) XIV, 8, XII, 6. XVI, 3. XVI, 4. XX, 5. XXII, 5.

2) Chron. XVIII, 4, XXV, 4. XVIII, 9. XXII, 3.

3) Chron. XIV, 3. XIV, 5.

4) Chron. I, 12. IV, 6. VI, 2, 5. — Holtzmanni rõhutab, et raske oleks Theoderichi kui liivlast seletada.

adhuc sacerdos abiit in Ungauniam etc. — näib veel vähem lihtsast vaheldustarbest tingitud olevat, kui „adhuc“ võib ümberpanna sõnaga „seni“. — Kus lähem isiku äramääramine üleliigne paistab, jätab Hendrik selle ära, näit. XXIV, 2, kui kesk missionikäiku daanlased raskusi sünnitavad Riia missionäridele, „quod intelligentes Petrus et Henricus in Gervam abierunt.“

Et preestril Hendrikul mitte piiblipärane nimi ei ole, on õige, aga see ei ole veel otsustav argument. Nimi „Henricus“ ei ole sugugi mitte Saksa privileeg keskajal ja on tarvitusel ka vaimulikkude seas. Sundivat otsust sellest välja lugeda on niisamuti võimatu kui ka sellest, et kroonika sisu, huvi ja väljendusviis saksapärase on. Oleks raske teist celdada Saksa kooli kasvandikust. Ka „Läti“ Hendrik ei võinud ju teisiti, kui oma uute õpetajate mõttepiirkonnas liikuda. Kui Holtzmann rõhutab sakslaste eesõigustatud seisukohta kroonikas ja selle vastu Hendriku nähtava Läti poolehoiu põhjusi ainult selles näeb, et ta „lätlaste seas tegutsenud, nende poolt lugupeetud sai ja nende liivlaste halvakspidamise omaks võtnud“, siis on ju vastupidine seletus veel palju selgem.

Ka keelelised näpunäited ei luba veel otsust teha: Saksa-maa nimede kuju on küll Alamsaksa keeleline — aga kas võis vahest noor lätlane, kes Alamsaksa kloostri õhkkonnas hariduse saanud, järjekorraliselt ka teist kui Alamsaksa vormi tarvitada? Palju tähtsam on, et Hendrik nähtavasti ilma vaevata Läti ja Eesti keelt kõneleb (Ladina ja Saksa keele kõrval): mis kergesti seletatav oleks, kui ta tõepoolest Eesti-Läti piirilt pärit. (Imelikul viisil tarvitab kronist mitte nii palju Saksa või Läti¹⁾ sõnaraasuke si oma sõnes kui just Eesti sõnu: aga see on vist seletatav sellega, et Eesti sõja kirjeldused on iseäranis elavad).

Iseäralist rõhku paneb Holtzmann sõna „nos“ ja „nostri“ interpretatsioonile iseäranis kahes kohas: XXV, 2 kiidulaulus neitsi Maarjale; ja XXIII, 9 Kareda lahingu kirjelduses — aga ilma, et ta üksikasjalisemalt selle juures peataks. Meie oleme seda küsimust juba harutanud²⁾.

1) Holtzmanni näidetest võiks ütelda, et „vatmal“ mitte just Läti sõna ei tarvitse olla; „maleva“ veel vähem.

2) Ajalooline ajakiri, 1922, nr. 2.

Muud vastuväited vanemale teooriale on suuremalt jaolt psühholoogilise iseloomuga: kronisti tubli haridus, tema sulav Ladina keel, piibli ja kirikukirjanikkude ja Rooma klassikute tundmine, ladinakeelsete sõnamängude tarvitamine ja osavus värsipitsemises. Ja teatud muusikalised anded olid temal kah, nii kui seda vahejuhtumine Beverini kindlustuse piiramisel a. 1208 näitab (Chron. XII, 6). „Kas on isegi tõenäoline, et lätlane oleks võinud omandada nii kõrge hariduse ja osavuse võrdlemisi lühikese ajaga?“ küsib Holtzmann. — Noh, see küsimus on õigustatud ainult viimase muusikalise juhtumise kohta a. 1208 — ja seda ainult ühenduses Berkholzi hüpoteesiga¹⁾, et Hendrik a. 1207/8 pühitsetud ja et ta tol ajal ligi 20 aastat vana on olnud. Se sobib küll hästi Berkholzi hüpoteesiga kronisti isiku kohta ja on isegi selle eeldus, sest ainult sel tingimusel saame veel mõeldava vanaduse Papendorfi preestrile a. 1259. Aga kui võtame selle hüpoteesi sellena, mis ta tõepoolest on — nimelt meeldiva näpunäitena ilma sundiva jõuta²⁾ — siis nõuaks Holtzmanni vastuväide ainult, et kaugemale tagasi lükataks Hendriku preestriksõnnistamist (Chron. XVI, 7 „ad sacros ordines promotus“). Ka Holtzmannu peab seda võimalikuks³⁾.

Et Hendrik oma täielise preestriharidusega ka muidu kõigile nõuetele vastab, ei ole mitte imestamisväärne. Ka mujal polnud lugu teisiti: ka Magdeburgi või Westfaali alamsakslasele polnud vast mitte kergem koduneda mungaladina keeles ja lugemise ning kirjutamise kunstis. Et „Läti“ Hendriku juhus mitte kunstlikult konstrueeritud ei ole, seda näitavad meile tema oma kroonikas mainitud missiooni kolleegad, kes pärisrahvaist pärit.

Meie oleme katsunud siin selgusele jõuda keerulises küsimuses Läti Hendriku rahvuse kohta. Ja oleme katsunud otsust teha kahe valitseva teooria vahel viimase töö najal, mis rõhutab kronisti Alamsaksa kodu. See töö väärib kõigiti tähele-

1) Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- u. Kurlands, Bd. 13 (1886), p. 43.

2) cf. Ajalooline ajakiri 1922, nr. 2.

3) N. A. Bd. 43, p. 164, Anm. 2.

panu. Aga meie ei usu mitte, et tal tõestus õnnestanud oleks. Läheb küll veel üksikasjalisi uurimisi vaja, iseäranis kee-
lisel põllul, et jõuda rahuloldavale otsusele tõelisuse kohta. Küsimuse lõpuliku otsustamiseni jääb küll ennemini püsima
Wilh. Arndti arvamine.

Hans Oldekop.

Ristiusu arheoloogia.

Ristiusu arheoloogia on õpeaine, mida meil vähe tuntakse, mis aga mitmeti tähtis ristiusu ajaloo ja kultuuri ajaloo uurimisele. Ei ole ju ajaloo hallikateks mitte ainult kirjutatud või trükitud teated ja dokumendid, vaid ka asjalised mälestusmärgid ehk lühidalt monumendid. Ristiusu arheoloogia ülesandeks on ristiusu vanema aja mälestusmärkide uurimine. Niisuguseid mälestusmärke leidub mitmel alal. Arhitektuur-mälestusmärkidest kuuluvad siia ristiusu vanema aja matusepaigad (maaalused ja maapealsed hõuad ja matmiskohad), koguduste majad (kirikud ja muud sarnased hooned); ka ei või vanemate ristiusuliste eramaju tähelepanemata jätta. Ristiusu vanemate maalide hulgas esineb tähtsal määral ka mosaiik ja miniattuur. Skulptuuri alal on jälle tähelepanemisväärt sarkofaagide reljef hauasambad, puust ja elevantiluust nikerdused kiriku ustel, piiskopi aujärgedel, mitmesugustel astjatel, kirjutuskaantel (diptycha) j. m. Esinevad ka mõned raidkujud. Edasi pakuvad arheoloogia ainet ristiusu vanemast ajast käsitöö ja tööstuse usuliselt tingitud mälestusmärgid, nagu kirikuriided ja-riistad, lambid, astjad, majakraami hulgas kuld- ja hõljaga klaasid usuliste kujutustega (fondi d'oro), iluasjad, nagu sõrmused, võrud, siis amuletid ja viimaks ka vanad rahad ristiusu embleemidega ja mälestusmärkidel leiduvad ristiusulised kirjad (nagu hauakirjad, kirikukirjad j. m.). Kõik niisugused mälestusmärgid valgustavad ja täiendavad kirjalikke teateid ja võimaldavad selgemat arusaamist ajaloo käigust.

Ristiusu esimesed aastasajad on kirikuloole, üldisele ajaloole ja kultuuri ajaloole ülitähtis ajajärk. See on aeg, mil uus võimas tegur astus ajaloo ja kultuuriloo arenemiskäiku. Nii

kerkib uurijale huvitav ülesanne — jälgida selle uue faktori mõju ümbruskonnale ja selle viimase mõjuavaldusi ristiusule: oleneb ju nende vastastikuste mõjude suhtest edaspidise arenemise laad. Ka ei võinud ristiusule mõjuda jääda ümbruskonna senine kultuur, esimesel kohal teadagi hellenismi oma. Viimase mõju on seevõrra tuntav, et suur kirikuloolane Adolf Harnack teatavas mõttes „ristiusu helleniseerumisest“ räägib. Kuidas kokupuutumised, mõjud ja üleminekud üksikasjaliselt teostusid, ei ole tihti kerge kindlaks teha; vahel on seda koguni võimata ligemalt ära määrata, nii et palju ruumi jääb oletustele ja kombinatsioonidele. Seda tänuikumalt tuleb ajaloolasel siin tervitada ristiusu mälestusmärkide kogumist ja uurimist. Need mälestusmärgid valgustavad ja selgitavad küsimust, mis suhtes ja mil määral antiikaja kultuur on mõju avaldanud ristiusu kultuurilisele arenemisele.

Kuid ristiusu arheoloogia juhatab meid veel kaugemalegi. Kuna enamalt peajasjaliselt räägiti hellenismi mõjust ristiusule ja ainult seda mõju arvesse võeti, on nüüd ristiusu arheoloogiauurimuste najal tõsiselt kaalumisele tulnud küsimus, kas ka mitte teised hommikupoolded maad ei ole kaasa mõjunud ristiusu kultuurilisele arenemisele. Selle ala uurimisel on iseäranis tagajärjekalt tegutsenud tuntud Vieni kunstiajaloolane Josef Strzygovski. Töötanud peajasjaliselt väljakaevamiste kaudu päevavalgele toodud idamaade mälestusmärkide kallal, rõhutab Strzygovski oma kaua-aegsete uurimiste põhjal ikka enam hommikumaa tähtsust ristiusu kirikukunsti vanemal arenemisastmel. Ta ei mõtle selle all mitte ainult Vahemere rannamaid Aleksandriaga, Antioochiaga, Jeruusalemmaga ja Efeesusega, vaid ka Iraani, Armeeniat, Kappadookiat ja Mesopotaamiat kuni Indiani.

Ristiusu kunst hommikumaaal erines alguses mitmeti Rooma-Greeka maade omast ja avaldas ka neile maile oma mõju. Näituseks põlvenevad kirikute kuplid Armeenias ja Iraanist, võlvid-Mesopotaamiast. Vanemad kirikumaaalid olid läänemail esialgu samuti kui idamailgi ornamentaalsed, esinedes ainult kaunistuse otstarbel, ja muutusid alles hiljemini kujutavateks, kui hakati teatavaid isikuid kujutama ja siis nende kujusid austama j. n. e. Küigi Strzygovski, mälestusmärkide küllalise arvu puududes,

vahete vahel peab opereerima oletustega ja kombinatsioonidega, selgub tema uurimustest ometi, et idamaa mõju ristiusu kultuurilise arenemise algusel on olnud suurem, kui seda seni võidi arvata. Hiljuti lugesin, et prof. Strzygovski olla Rabindra Nath Tagore poolt Indiasse hiljuti asutatud ülikooli juurde kutsutud ja et ta selle kutse vastu võtnud. Sellega omandab ta paremad võimalused lähemalt järele uurida hommikupoolsemate maade mõju ristiusu kunstilisele arenemisele.

Kõige suurem tähendus on ristiusu arheoloogial teadagi kristliku kiriku ja kunsti arenemiskäigu tundmaõpi kohta. Ta pakub meile palju selgitavaid teateid selle kohta, kuidas vanema aja kristlaste, ristiusu koguduste või kiriku elu ühes või teises kohas, ühel või teisel alal tegelikult kujunenud. Ainult arheoloogia kaasabil võime jälgida mitmete pärastiste kommete ja viiside algidusid: näit. valgustavad alles arheoloogilised mälestusmärgid Kristuse või Maarja piltide küsimust j. n. e. Ka pärastise kirikukunsti tundmine ja mõistmine eeldab ristiusu arheoloogia tundmise möödapääsematut tarvilisust. Kirikukunsti arenemise lähtekoha, ristiusu algaja mälestusmärkide tundmisele ja arusaamisele võime ainult ristiusu arheoloogia uurimise kaudu läheneda.

Nüüd tekib küsimus, millist ajajärku tuleb arheoloogia alal ristiusu algajaks pidada, s. t. kui vanad ristiusu mälestusmärgid kuuluvad ristiusu arheoloogia alla? Sellele küsimusele on mitmesuguseid vastusi antud. Võiks ehk Viktor Schultzega ütelda, et õhtumaal kuuluvad ristiusu arheoloogia piirkonda mälestusmärgid kuni V aastasajani, Ida-Rooma riigis aga, kus kultuurilised olud hästi kauemini püsisid, kuni VII aastasajani.

Lõpuks pöördub pilk meie kodumaa ristiusu mälestusmärkide küsimusele. Ka meil oli oma ristiusu algaeg, teadagi hoopis hiljem kui Rooma riigis. Kas ei peaks ka kodumaa vanemaid ristiusu mälestusmärke kogutama ja eriviisil uuritama? Kas ei aitaks ka need meile meie rahva usuelu ja kombeid ning kiriklikke olusid vanemal ristiusu ajajärgul mitmeti valgustada ja selgitada? Igatahes peab ristiusu arheoloogia muuseum endasse mahutama kodumaa ristiusu (hilisema) algaja mälestusmärgid. Ka tuleb tungivalt soovida, et meie kodumaa muuseumites, kus

arheoloogilisi ja ajaloolisi mälestusmärke kogutakse, eriliigina registreeritaks või katalogiseeritaks kõik usulisedki mälestusmärgid, kõige pealt need, mis käivad ristiusu ja kristliku kiriku kohta. See võimaldaks, hõlbustaks ja edendaks eriuurimist kodumaa ristiusu arheoloogia alal ja ühes sellega ka kodumaa kirikuloo ja üldse kodumaa ajaloo paremat tundmist.

O. Sild.

Dokument aastast 1700 poolakate ja saksilaste hävitamisretke kohta Liivimaale.

A. R. Cederberg.

Kui suurel määral ka ei oleks ajaloolises kirjanduses pühendatud tähelepanu Karl XII ajajärgule ja neile pöördepunktina esinevaile muutustele, mis iseloomustavad tema valitsemisaastaid, pakub kõne all olev ajajärk ajaloolisele uurimisele veelgi ohtralt uusi ülesandeid. Igaüks, kes vähegi põhjalikumalt süveneb Kaarel XII ajalukku, märkab peagi, et siseajalugu on õieti tuntaval määral jäänud uurijate tähelepanekute alast välja. Suured välised sündmused, hiilgavad võidud, silmipimestavad kangelasööd on tõmmanud kõik huvid nii suurel määral endale, et need ajaloo küljed, mis kõige tähtsamad ühiskondliku arenemise kohta, on jäänud enamasti unustusse.

Kõik see käib iseäranis hästi ka Eesti ja Liivimaa kohta. Seda n. n. Liivimaa küsimust Kaarel XII sõja-aastail on õieti sagedasti käsitletud, kuid tavaliselt ainult silmas pidades sõjapolusi ja sõjalisi sündmusi. Üksikasjalisemaid teateid Rootsi Baltimere provintside siseolude kohta võib ajaloolisest kirjandusest asjata otsida. Ainult juhuslikult ja laialipillutult võib neid leida ühes või teises töös teiste teadete täiendusena. Kui teiselt küljelt arvesse võtta, et arhiivides peidetult leidub õieti palju väärtuslikku ajaloolist materjali, mis valgustab nende aegade siseolusi, tekib kergesti mõte, et uurimistöö kohuseks on seda avalikkuse ette tuua ja virkadele kätte kättesaadavaks teha. On juba mõnda aega harutusel olnud küsimus, kuidas koguda ja avaldada materjale, mis valgustavad meie ajalugu neil raskeil ja sündmusrikkail aastail, siinjuures eestkätt just siseolusi silmas pidades.

Selles suhtes võiks eeskuju pakkuda Soome kirjanduses hästi tuntud teos, Yrjö Koskise „Lähteitä Ison vihan historiaan (1700—1721)“, mis valgustab Soome ajalugu selle suurte sündmustega täidetud ajajärgu kestvusel. Jääme lootma, et meie Akadeemilisel Ajaloo-Seltsil jätkub aega ja ainelisi vahendeid säärase tähtsa hallikateseeria kogumiseks ja trükki toimetamiseks.

Teataval määral kodunedes selle materjaliga, mis mainitud väljaande jaoks tuleks koguda, on nende ridade kirjutaja tabanud järgmise dokumendi, mis kurval toonil jutustab poolakate ja saksilaste hävitusretkest rahulikule Liivimaale 1700. aasta hilis-suvel. Dokument pakub harilikust rohkem huvi selle loetluse tõttu, mille rüüstamise all kannatanud kirikuõpetaja annab ära viidud majakraami ja tarbeasjade kohta. See võimaldab meid saada umbkaudse pildi sellest, mis harilikus kirikumõisas leidus, sest kõik omandus on üksikasjaliselt üles tähendatud. Ka võime käesolevast dokumendist näha, millist kirjandust Arrase kirikumõisas oli leida!

See loetus on võetud kindralkuberner Erich Dahlbergile saadetud kirjade kogust, mis hoitakse alal Tartu keskarhiivis. Väga hooletult kirjutatud tekst on ettevaatlikult parandatud ja lühendatud vormid täieliselt kirjutatud.

Prod. Riga d. 22. Sept. 1700.

Erlaucht Hochgebohrner Herr Graff, Königl. Raht,
Feld Marschalk, undt General Gouverneur
Gnädiger Herr

Seine Erlaucht Hochgräfliche Excellence

In tiefster Deh- und Wehmuth zu Klagen zwinget mich die äusserste Dürftigkeit, in welcher ich sampt meinen Bruder und Sohn, leyder! durch gar grausame Tractirung und Plünderung theils der Pohlen undt theils der Cosacken vor einigen Tagen bin gebracht worden. Seine Erlaucht Hochgräfliche Excellence unterthänigst bittend: Sie geruhen gnädigst dieser meiner dehmühtigsten Klage-Schrift geneigte Audience zu geben: welche sich in wahrheit also verhält, wie folget:

Am vergangenen 13. Sontage Trinitatis, war der 25. tag Augusti styl. v., kamen des Morgens frühe da der teutsche Gottesdienst sollte angefangen werden, gantz ohnvermuthlich, zu mir im Pastoraht 18. Cosacken undt Pohlen: deren Einer sagte zu mir Er hätte Befehl mich mit Stricken zu binden und gefangen nach dem Lager zu führen, weil der Krüger im Drob-bushoffschen Kruge zu ihm gesaget hatte: dass ich alle Abende und Morgen correspondirte mit denen Schweden und Ihnen referirte wass die Sachsen hir machten: ich hätte auch denen Bauren anbefohlen, dass Sie die Pohlen und Cosacken mit Messern durchstossen sollten. Darauff kamen drey andere Cosacken zu mir: Unter welchen einer so fort anfieng mich zu schelten: Vor einen scurvasinne und Schweden Schelm. Er hatte auch von seinen Altisten Befehl wie der Vorige etc. Wie ich nun resolvirte mit nach dem Lager zu reiten, begehrten Sie ich solte mich mit 40 Rthl. Alb. lösen: Alss ich solche zu geben mich weyerte, erliess Er die summam des Geldes biss 15 Rthl. Alb., welche ich ihnen endlich geben musste. Nach diesen kamen des Starosten Püssinne seine Knechte, die forderten Fourage vor ihrer Herschafft, vor sich selber, und vor ihren Pferden, und wo ich solche nicht freywillig geben wolte, so hätten Sie Befehl alles selber zu nehmen. Welches sie denn auch thaten und nahmen Bier, Brod und Butter auss dem Keller, Fleisch und Korn auss der Kleeten, auch meine Speise vom Feuer hinweg. Zu welchen vorigen Cosacken andere mehr sich gesellten biss gegen den Abend. Nachdem ich nun fast den gantzen Sontag über war also geplaget worden, und weder Speise noch tranck genossen, colligirte Ich gegen Abend meine geringe Haabseeligkeiten, solche in der folgenden Nacht auss dem Wege und Augen zu bringen. Da ich nun vermeinte gantz sicher zu seyn, kamen umb Mitternacht 5. Pohlen zu pferde, überfielen mich bei meiner Kleeten, und sagten zu mir: Bistu der Priester, du scurvasinne und Schweden-Schelm, fort mit Unss nach dem Lager, der Eine schlug mich gár hart mit seiner Peitschen über den Kopf, Ein Anderer schlug mich mit dem Säbel über die Schulter. Ein Anderer setzte die auffgezogene Pistohlen mir auff die Brust, und trieben mich also nach der Stube zu. Da sagte Einer zu mir: Ess ist Euer Unglück, dass wir Euch antreffen,

besser wäre es vor Euch gewesen, wan wir Euch nicht angetroffen. Ihr solt Catholisch werden etc. machet fort, und eröffnet die Kasten, welche Sie aber, weil ich aus Furcht und Schrecken die Schlüssel so balde nicht bringen könnte, Eine nach der andern mit einem Beyle zerschlugen, all mein bey Mir habendes Geld, Silber Leffel, und Specerey herauss nahmen, die Kleider und Bücher über der Stuben zerstreueten, und also wieder weg-ritten. Alss dieser harte trubel vorbey wahr; samlete ich meine ausgestreute Sachen, so viel möglich, wieder zusammen und liess solche theils ins Kleet, theils im Keller bringen, in Meynung, dass Sie, weil Sie mein bahr Geld hätten weggenommen, entweder gar nicht wieder kommen, oder auch an den Kleeten und Keller keine Gewaltthätigkeiten verüben würden. Undt nam einen Stecken in die Hand, und gieng mit meinem Sohn und Bruder, welche Sie tieff im Morast gejaget hätten, davon zu Fuss, eine gute Meile zu Einem meines Kirchspels Eingepfarten, umb alda etwas ausszuruhen. Wie ich aber am folgenden Dingstag Abend wieder in mein Hauss kam, sahe ich leider selber, und hörte auch von meinem Gesinde, wie eben diejenigen Pohlen und Cosacken, welche am vorigen Sonntag waren im Pastorath gewesen, in undt bey meinem Pastorath gantz ohnbarmhertzig haussiret. Alle Schlösser von denen Kammern, Schappen, Kellern, Kleeten, Ställen, von Kisten und Laden waren abgeschlagen und weggenommen sampt den Schlüsseln. Die Thüren vor Keller Kleeten und Ställen, die Deckel auff Laden undt Kisten, die Fenster in Stuben und Kammern zerschlagen. Alles Haussgerath an Messing, Zinnern und Eysen wie auch fein holländisches Stein-Zeug, undt von Holtz: All mein Leinen an kostbahren Dammasten und ander drellen fein holländisches und ander täglich brauchbare Leinen, Mein Priesterrock und Mäntel, meines Bruders und Sohns Kleyder, Ein Silber Kirchen Kelch, Oblaten, Klingbeutel, Ein hangendes Schlag Uhr etc. geraubet, wie beyliegendes Memorial weiter belehret. Unterschiedene feine Bettkleyder haben Sie aussgeschnitten, die Duhnen ausgeschüttet, und die ledigen Bühren neben andern meinen ledigen Säcken wieder angefüllet, mit allerlei Korn gebeuteltem Mehle, geräuchertem Speck und anderm Fleisch; das übrige Korn und Mehl haben Sie in einander ver-

menget und gar dick in der Kleeten aussgestreuet. Bier so sie nicht mit sich genommen, haben Sie theils im Keller lauffen lassen, theils auch damit die pferde gewaschen. In der Kirche haben Sie Ein Adeliges Begräbniss aufgerissen, die Sarcken herumb geworfen, und alda Geld gesucht. Sie haben auch in meinem Kirchspel einen Bauren erschossen, und andere unterschiedene tödlich verwundet und geschlagen. Dass nun dieser Schade Mir armen Prediger fast ohnerträglich, und ich sampt meinen Domesticis gantz bloss und kahl gemacht worden, erhellet sattsam auss Vorbesagtem. Gelanget demnach an Seine Erlauchte Hochgräfliche Excellence meine gantz unterthanige bitte Sie belieben so gnädig zu seyn, und Mir armen Prediger Gnädig information zu geben undt zu befehlen, wie ich bey diesem meinen miserablen Zustande mich ferner Verhalten solle, undt auff wass Arth ich könne subleviret, geschützt werden, undt meine geraubten Haabseeligkeiten wieder überkommen. Gnädigster Erhöhung mich Vorsehend Ergebe Seine Hochgräfliche Excellence der mächtigsten Obhut Gottes. Der wolle Sie ferner gnädigst behüten und erhalten bey allem selbst Verlangenden Hochgräflichen Wollseyn
 Erlauchter Hochgeborener Herr Graff

Seiner Erlauchten Hochgräflichen Excellence

gantz Unterthänige Knecht und
 fleissiger Vorbitter bey Gott

Matthias Simonis

Pastor zu Arras.

Memorial.

Dessen, wass die Pohlen undt Kosacken Mir Endesbenandten am 13. Sontage nach Trinitatis, war der 25. tag Augusti styl. v. undt den folgenden Mon- undt Dingstage etc. Biss am Freytage, auss meinem Pastorath-Hause undt Kleeten weggenommen haben.

Baar Geld — „94 Rtlr., Alb. Coursà Rthl. 33 sch. (!)

6 Rp. Alb. An Schil. 8 thaler

Silber 4 gute Silber Leffel. Deren Einer hat einen krummen Stiel, undt Nahmen C. F. undt Einen hund im Wapen. Die Andern 3 Leffel

haben breite Stiele, undt diese Nahmen, M. Simo-
nis, undt Wolters.

Ein Silbern Kirchen Kelchvoll ausgegraben
undt mit Einem Nahmen.

Kleider

Meine Schwartzene Priester Mäntel undt Lei-
Meine weyssen futterhembd, undt Alte Mütze. Meines
Kappe Von dunkel grauen Laken, Brudern Mänteln Von dunkel grauen Laken,
welcher Kragen Von Schwartzem Sammiten, gold
Col. Laken undt mit fuchss- drat Litzen undt Knöpfen. Ein schwarzes
balg untergefüt- Camsohl Von Laken. Eine schwarze Sam-
tert. mitne Mütze mit Marten schwänzten. Eine
andere col. Laken Mütze mit fuchss Balg beklei-
det; Eine Parüque, Ein feiner schwarzer
Hut mit einem flohr. Ein paar schwarze
Lederne Handschuhe. Ein paar fein schwarze
wüllene Strümpffe. Ein Brusttuch Von
bunt gedrucktem Leinen, Ein täglichen col. Sar-
siner rock mit Hamel fellen untergefüttert. 2
weise Leinen Camsohle. Eine reyse Kappe
Von col. Laken mit violen braunen Boje unter-
gefüttert. Unterfutter Von Fuchsbalgen unter
einen rock.

Meines Sohnes 2 Mützen, Eine war
dunkel col. Laken mit gefärbten Marten schwän-
tzen. Die Andere war rötlich Laken mit gefärb-
ten fuchssbalgen. Ein paar neue gelbe leder
Hosen, Ein paar weisse wüllene Strümpffe. Ein
weiss Leinen Camsohl.

Kisten undt

Laden haben Sie 6. gantze Zerschlagen, undt
darauss obiges, wie auch folgendes genommen.

Bettkleider.

Eine feine neue Überdecke Von Saartuch, undt
Ein Unterbette Von fein gestrichenen Büh-
ren, 2 Hauptpfühle Von Vorigen Bühren,
Alles mit schönen lebendigen Duhnen gefüllet.
Noch 2 grosse Stücke Unterbetten, undt
Ein Hauptpfühl Von guten gestrichenen Büh-
ren undt guten lebenden federn gefüllet. Ein

Braun undt weiss gewürfeltes Stück Bühren ohne federn. So Viel Gardinen als umb Ein Bette.

16 Ellen schwarzen geblühten Atlass.
8 Ellen dunkel roth undt weiss Zeug Zur Zube undt so Viel cybernisches Grauwerk darunter zu unterfütter.

8 Ellen schwarze geblühte Carteek.

Dammaschen Grosse tischlaken 11 Stücke, unter welchen Eins auff dass Altahr gehöret. Fein Servietten 24 Stück, Handwellen ohn spitzen 4. mit Spitzen 2.

Fein Leinen Halstücher Von schlecht undt gestrichen Cattun 5, Neu Hemb d schürzten 5, Überhembd 2: Priester Kragen 7, Manshembder mit M. S. 8. fein Schürtztücher 9, Küssenbühren mit schmahlen Spitzen 12. Schnupftücher 24. Ein gross Bettlaken, Allerlei Kinder Zeug. 2 Stück Leinen Von einem Zerschnittenen bettlaken. Ein colört gestrichen und geplüster futterhemden. Wiegen Laken 8. Stücke, Kleine Kinder Hembde 8. Hauben mit Spitzen 16.

Tägliches Brauchbar Leinen Meine Hembde mit M. S. 8. Meines Bruders Hembde 6 mit S. Meines Sohns Hembde mit P. S. gemerket 12. Stücke. Drelle Handwellen 7, Flessen Handwellen 8. Küssen Bühren 10. Bettlaken Heeden Von 3 Stück 8. Von 2 Stück oder Schrot 10. Tischlaken gemein drellen 14. Gemein drellen Servietten 10. Schürtztücher 4. Gute Schnupftücher 24 mit M. S. Meines Bruders Schnupftücher fein 10 Stücke mit K. undt 17 andere mit S gemerket. Nachtmützen 14. Meine Halstücher 36. Meines Bruders Halstücher 21 mit S. 9 Kluwel Wülleses Garn.

Allerlei Colorte Seyde. fein undt grob
weiser Zwirn.

Bücher

Die Lüneburgisch Bibel, teutsch, 3 aus-
sen Schnitt Verguldete Rigisch Gesangbücher.
Ein ander aussen Schnitt Verguldetes Gesang-
buch dessen Band mit Golddrat besticket. Unter-
schiedene Theologische undt Andere Bü-
cher Von D. Spenern, D. Lüktmans undt
Arendt etc.

In der Kirche haben die Cosacken und Pohlen, ausser dem
obengemeldeten geraubten Silber Kirchen
Kelch 2 Klingebeuteln zerbrochen undt
die Beuteln nebenst 2 grossen Wachss-
lichtern auffen Altar und Ein Schachteln
mit Oblaten weggenommen.

Mir haben Sie ferner beraubet Eines Hangenden Schlag
Uhr mit denen bleyernen Lohten, welches Ich
noch mit auss Teutschland nebenst Vorigen Sachen
gebracht.

Stiebeln 2 paar Jufften, 2 paar Corduansche, undt 1
paar Lederne mit Sporen. Ein Ochsen undt
4 gegerbte Kuhe Häute, 3 paar Schühe.

Büchsen

Eine grosse Flinte undt Ein Karbiner
2 Spanschirthen Einen Degen mit einem
Messingen Gefäss.

2 paar Messer und Gabel, da die Scha-
len Elfenbein mit Silber eingelegt waren.

Specereyen undt Medica- mente

Allerley Arth.

Korn

Roggen 28 Loff, Gärste 24: Loff. Haber
12: Loff, Maltzen 12 Loff. fein gebeutelt
Weitzen Meel 4 Loff. fein gebeutelt roggen Meel
7 Loff.

- Grütze Haber Grütze 1 Loff, Gärsten undt
Gricken jedes auch 1 Loff.
- Geräuchert- Speck 3 grosse Seiten 6. grosse Schinken,
Fleisch 4 Schweins Köpfe, 10 Stück geräuchert Fleisch.
8 fette Hammel Käulen $\frac{1}{2}$ L \ddot{u} . Stockfisch
 $\frac{1}{2}$ L \ddot{u} . grob Spansch Saltz, 3 Viertel Butter,
4 tonnen Bier.
- Hausgeräth 2 Zinnerne Schüsseln, 1 Schaale. 1
Butterkanne etc.
7 Messing Kessel, 2 Messing Diegel,
Ein Streich Eysen, Ein Mörsel, Ein
Bettwarmer, Ein reibe, Ein grosser Gra-
pen Von Metall, Eyserne Schape, Brat-
pfanne, Beyle, Sagen, Bohrer, Ham-
mer, Kneypfzangen undt andere nohtige instrü-
menta 17. Schlösser mit Schlüssel.
- Fein holländ.
Steinern 12 grosse undt andere Schüsseln, Schalen,
Geräth 10 Krüge mit Deckeln.
Allerley Gipse undt andere Bilder.
Drey tischdecken Von Bauren Gürteln.
- Fahr Zeug Drey grosse Jagelinien. Drey Schlit-
tendecken. Deren Eine Von schwarzen
Laken mit Bahren Häute untergefüttert. Die
andere von gemeinen schwarzen Laken undt
mit Hamelfellen unter gefüttert die dritte war
Wüllen geplüst Von allerley Farben. Eine
grose Bahren Haut.
Eine Flasche Futter mit 6 Schrauben
Gläser mit Aqua Vitae angefüllet. Allerley
Gedistillirtes Wasser, undt Eingemachte
Sachen 2 L \ddot{u} . Seiffe, 18 Sacke
- Kalkuhnen Kalkuhnen 10 Alte und 16 Junge,
undt Hünere Andere Hünere über 20. undt 8 Gänse. Eine
grosse Scheune mit Heu gantz ledig gefüt-

tert. Grosse gegerbete Hamelfelle 8 Stücke
9 grosse fette Hameln undt 1 Schwein

Matthias Simonis

Pastor zu Arras oder Alt Wenden

An dem

Erlauchten Hochgeborenen Herren

Herrn Erich von Dahlberg

Grafen, Königl. Raht

Feldmarschallen und

General Gouverneuren

Seiner Gnädigsten Herren

Unterthänige Supplique.

Ajaloo kirjandus üldise ajaloo alalt a. 1918—1922.

II.

XIX a. s. alguseni.

Käesoleva ülevaate raamesse langeb n. n. kesk- ja uus aeg kuni Prantuse revolutsioonini. Ta jätkab seega bibliograafilist vaatlust „Ajaloolises Ajakirjas“, 1922, nr. 4. Sealsed sissejuhatavad märkused, mis puudutavad aine piiramist ja väliseid raskendavaid olusid, püsivad üldiselt ka käesoleva ülevaate kohta. Vaid eelistagem seekord sisuliskronoloogilist järjestikku. Tundmusmoment aine valikul, mis viimase aastasaja ajaloo juures eriti esiplaanile nihutab nooremaid sündmusi, astub siin suurema ajalise distantssi tõttu enam tagaplaanile.

Teema juurde ülemminnes, nimetan sissejuhatava tööna suure ajaloolase Eduard Meyeri ühe uuema raamatu: „Ursprünge u. Anfänge des Christentums“, I köide: „Die Evangelien“; II köide: „Die Entwicklung des Judentums und Jesus von Nazareth,“ 1921 (340 ja 462 lhk.). Oodetav kolmas köide käsitlevat apostlite ajajärku. Kuigi mainitud töö ajalisel kaugele välja langeb käesoleva käsitluse raamest, ei tahaks ometi valkides mööduda temast, silmas pidades seda otsustavat mõju, mis kristlikul kirikul olnud kogu hilisemale Euroopa ajaloole. Ja see on ajaloolase, mitte teoloogilise töö. Kuis siis ka raamat puhtteoloogilises ringkonnas kuigi head vastuvõttu pole leidnud. Ehk küll teos vaikides möödub mõnestki viimaste aastate tähtsast uurimistööst, on ta siiski huvitav katse ühendava laiapirilisest vaatepunkttest nii killustatud uuemat teoloogilist uurimist. Võluv nagu ikka Ed. Meyeril on ta oskus ühendada suured maailmaajaloolised perspektiivid.

Ülemineku keskaega annab meile Jacques Zeilleri töö: „Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de

l'empire romain", 1918 (667 lhk). Zeiller käsitleb kahtlemata väga ras-
ket uurimisala, sealjuures aga just huvitavat ülemineku alana, kus ristiusk tee
leidnud tulevikurikaste barbaarrahvaste juurde, kes edaspidi määravad Lääne-
Euroopa ajalookäigu. Eriliselt huvitab autori ka just gootide ristiustamine.
Kõige väärtuslikum on seepärast teose III osa, mis pühendatud eriliselt sellele
küsimusele.

Enne kui pöörduda Lääne-Euroopa eriajaloo juurde, heidame korra veel
pilgu Ida-Rooma poolele. Esijoones tuleks siin arvesse üks töö (mis meid pealeg
välja viib kirikuajaloo piiratud alast), see on Ernst Steini teos: „*Studien
zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornehmlich
unter den Kaisern Justinus II und Tiberius Constantinus*,“
1919 (200 lhk. ja kaart). Töö esitab Bütsantsi riigi poliitilise ajaloo Justinus I
kahe lähima järglase ajal, sealjuures järjekindlalt hoidudes kiriklipoliitilisist
küsimusist. Silmapaistev üksikasjalises hallikate tundmises (ka Süüria, Armeenia,
Araabia ja Hiina omade) annab teos arvukate detailuurimuste kõrval hea
ja mitmeti põhjapaneva käsitluse. Nii et teda tervitama peab, kui erakordset
tänu väärivat lisa Vara-Bütsantsi ajaloo uurimisele, eriti silmas pidades seda näi-
likult väheldast huvi, mis tuntakse selle kauge ala vastu (vanemate tööde hulgest
samal alal võiks siin nimetada: V. Chapot: „*La Frontière de l'Euphrate
de Pompée à la conquête Arabe*,“ 1907. J. Kulakovsky: „*Istoria
Visantii*,“ 1912 ja N. N. Baynes'i töö „*Cambridge Medieval History*“ II köi-
tes, 1913).

Kui meie siin, Euroopa tsivilisatsiooni piiril olles, pilgu heidaksime ühele
kaugusse meelitavale alale (mis me põhimõtteliselt pidime välja jätma oma
vaatlusest), siis olgu vaid paari sõnaga tähelepanu juhitud Sir Percy Sykes'i
„*A History of Persia*“ peale, mis ilmus teises trükis 1921 (esimene trükk
1915) kahes köites (563 ja 594 lhk., arvukate kaartide ja imeväärsete illustrat-
sioonidega). Seniste väga puudulikkude käsitluste kõrval on Sykes'i Persia
ajalugu esialgseks suurteoseks, kuigi idamaiste hallikate ja ajalugude eriline
kasutamine ilmselt pole küllaline, eriti II köites, mis ulatab ilmasõjani
(milles muu seas Sykes Inglise huvide teenistuses seistes tähtsat osa etendas).

Pöördugem nüüd tagasi Lääne-Euroopasse. Üleminek kokkuvarisevast anti-
tikajast tõelisele Lääne-Euroopa keskajale leiab hiilgavakujulise käsitluse
Wieni õpetlase Alfons Dopschi raamatus: „*Wirtschaftliche und
soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung
aus der Zeit von Cäsar bis auf Karl den Grossen*,“ I osa
1918 (404 lhk.), II osa 1920 (542 lhk.). Epoohiloova tööna, kuigi oma üksik-
asjalisis uurimisis määratud esijoones eriteadlasele, väärrib raamat laialdasemat
tähelepanu, kuna ta täieliselt loobub traditsioonilisist vaateist sellele Euroopa
ajaloo ühele tähtsamale perioodile. Nii näiteks eitab Dopsch seda suurt kultuur-
tsäsuuri, mille seniste vaadete järgi rahvaste rändamine olla põhjustanud. Varane
keskaeg liitub hilisantikajaga majanduselu organisatsiooni, asustamise jne. suhtes,
kusjuures Dopsch ei jäta arvesse võtmata ühtki ala — nii majanduslikkus,
sotsiaalses kui ka kiriklikus ja poliitilises elus.

Meil tarvitseb siin vaid meelde tuletada Hans Delbrücki varemaid sõjanduse uurimise töid, mis ju ammu on kõrvaldanud müüdi rändavaist miljonlisist Germaani rahvaist. Mingist arenemise katkestumisest rahvaste rändamise tagajärjena ei või juttu olla. Samuti muutub põhjalikult Karolingide ajajärgu kujutus: kus uurijate enamus seni nägi suure Kaarli teadlikku uusloomingut, näitab Dopsch, kui lähedalt Karolingide aja olulised nähtused on seotud eelmise arenguga. Hoolas hallikate interpretatsioon ja seniste vaadete kriitika on viinud Dopschi erinevaile vaateile, mille enamus küll püsima jääb ka järgneva kriitika puhastustules. Nii et seni maksnud arvamised paljudel juhtumisel jäävad vaid konventsionaalseks konstruktsiooniks.

Juba praegugi ei puudu osalt väga ägedad vastuväited ja kriitika, mis sihitud vast veel jõulisemalt Alf. Dopschi teise suure teose vastu: „Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit vornehmlich in Deutschland,“ kaks osa, 1921/22 (402 ja 440 lhk., I trükk 1912/13). See oma esimeses trükis küll juba vanem töö on eriteaduslikult iseäranis huvitav oma metoodiliste edusammude tõttu hallikate käsitluses, mida Dopsch siin algatab. Ta katsub neid metoodilise käsitluse põhimõtteid, mida diplomaatiline uurimine dokumentide käsitluses kitsamas mõttes oli väljaarendanud, analüütiliselt ka majandusajaloo hallikate juures kasutada. Ja just majandusajaloo käsitluses olid seni vaid üksikud kartlikud katsed tehtud levitada uuemaid hallikakriitika käsitlusviise. Nii kuulub selles Dopschi töös võrdlemisi avar koht kriitilisele uurimisele ja ta baseerub eeskätt dokumentaalsel ainekul. Kuigi Dopsch ainult ühe rea põhjanevaid probleeme välja haarab ja kindlalt keeldub tahtmast revolutsioneerida Karolingide aja kogu majandusajalugu, on ta ometi tulemusena loonud sootuks uue aluse, kõige pealt Saksa majandusajaloole. Selle üksikasjaline käsitlus viiks meid käesoleva ülevaate raamest igatahes liiaks välja, — peapunktid aga, mille vastu opositsioon eriti on juhitud, oleksid: vastne Capitulare de villis'e käsitlus, mis moodustas ühe vana kooli peatoe (v. eriti Gareisi, Judi ja Spitzeri vastuväiteid); uus käsitlus rajakonnist (v. Stübleri ja Wopfner) ja kaugelt kõrgem käsitöö, kaubanduse ja majanduse hindamine neil ajal (v. Seeliger ja Sombart). Ka teises väljaandes püsivad Dopschi uued teesid kõikumatult, tugides sealjuures uutele hallikatunistusile ja tervele reale eritõile. Vaidlus pole veel lõppenud, kuid vaekauss langeb ikka enam Alf. Dopschi kasuks.

Dopschi vähemaid töid, nagu „Anfänge des Lehnwesens“, 1918 j. t. võib siin vaid mööda minnes mainida. Samuti üht M. Buchneri teost, mis lähendab meile Karolingide kultuurkonna ühe ilmekama isiku: „Einhard's Künstler- und Gelehrtenleben. Ein Kulturbild aus der Zeit Karls des Grossen u. Ludwig des Frommen“, 1922 (452 lhk.).

Meie seisame nüüd sügavas keskajas — seal, kus kujunes omapärane, antiikajale sama võõras kui uuemalegi ajale ühiskonna kaksikorganisatsioon riigis ja kirikus, mille esialgse paralleelsuse hävitab aastasadu kestev võitlus. — Üht suuremat kuju paavstitroonil käsitleb Ernst Perels omas töös: „Papst Nikolaus I und Anastasius Bibliothecarius. Ein Beitrag zur Geschichte des

Papsttums in IX Jahrhundert“, 1920 (327 lhk.). On ju Nikolaus I, tugides n. n. „Pseudoisidori dekretaalidele“, esimesena end pidanud ühtlase Jumalariigi valitsejaks, kellele pidi alluma mitte ainult usuline, vaid ka sotsiaalne ja poliitiline elu. Seda esimest puhtkeskajailmelist paavsti püüab lähendada meile Perels, kui ta 1) selgitab Nikolaus I poliitika põhijooni ja 2) püüab lähendada keerulist küsimust tema kirjade üle. Igale, kes huvitatud paavstide ajaloost kui tervikust, on töö tõsiselt teretunud.

Teisist keskaja kirikuajaloolisist töist piirdume Leipzigi professori Bernhard Schmeidleri omaga: „Hamburg-Bremen u. Nordost-Europa vom IX—XI Jahrhundert. Kritische Untersuchungen zur Hamburgischen Kirchengeschichte des Adam von Bremen, zu Hamburger Urkunden u. zur nordischen u. wendischen Geschichte“, 1918 (363 lhk. ja kaks valgustrüki pllti). Lähedase ühenduse juures, mis tolleaaja Hamburgi kirikuajalool oli Skandinaavia ja Põhjaida-Euroopaga, pole kahtlust, et raamat huvitada suudab ka meie kodumaa ajaloolasi. Töö on huvitav nii sisult kui meetodilt. Lugijate enamuse tähelepanu saab sealjuures küll eriti köitma historiograafiline peatükk Bremeni Adami üle (uusim ja parim väljaanne Adami tööst „Hamburgische Kirchengeschichte“ on muu seas samuti Schmeidlerilt, „Monumenta Germaniae historica, Scriptores“ 1917). Meetodiliselt vast veel huvitavam on Hamburgis leiduvate paavstikirjade kriitiline käsitus, mis moodustab jatku Fritz Curschmanni (1909) diplomaatilise uurimusele. Küll leidis väide, et Gallia privileeg võltsitud olla, äsja Wilh. M. Peitz'i poolt uuesti vastu seismist. Ka ei puudu teatav veetus ta ekskursil Swend Estridseni ja Rootsi kuningate ajalukku kui ka tema vendide kohta käivail lokaaluurimusiil.

Tagasi minnes neilt eriuurimusilt üldajaloo alale, nimetagem Rudolf Goette teost: „Kulturgeschichte der Urzeit Germaniens, des Frankenreiches und Deutschlands im früheren Mittelalter (bis 919 nach Chr. Geb.)“, 1920 (374 lhk.) Eriiselt hästi on kasutatud arheoloogilised andmed, kuigi mõned otsused tunduvad olevat liiaks subjektiivsed Tunnustades Rooma mõju ainult keelelisel ja kiriklikul alal, satub Goette tugevasse vastollu nii mõnegi ajaloolasega, näit. Alfons Dopschiga.

Alb. von Hoffmanni tööst „Politische Geschichte der Deutschen“, ilmus teine köide, käsitledes ajajärgu Heinrich I kuni Staufeniteni, 1922 (723 lhk.; I köide 1921, 444 lhk.). Hoffmann hindab mineviku probleeme tänapäeva moodsast seisukohast — nii, et näiteks keskaja ilmavaade selles töös esineb täiesti moonutatuna. Eriteadlasele ei paku raamat liiaks palju, seda enam vast harilikule ajalooarrastajale, kellele selgitatakse, kui huvitav ja tähtis meile olla võib ka keskaeg. Ajal, mil keskaja uurimine pigemini tagasiminekuale kaldub (uusim usulisfilosoofiline huvi keskaja inimese vastu mahaarvatud) on see väga tänuväärt ülesanne. Tööl puudub aga täieliselt aja koloriit: tänapäev või muiste — inimesed on ikka ühevõrra moodsad. Hoolimata suurest reklaamist, mis autori heaks tehtud, tuleb seda tööd tarvitada ainult teatava ettevaatusega. — Veel teravamalt esineb selle harukordselt palju kirjutava autori diletantilik külg ta raamatuis: Das deutsche Land

und die deutsche Geschichte“ 1920 (603 lhk.) ja „Das Land Italien und seine Geschichte. Eine historisch-topographische Darstellung“, 1921 (458 lhk.). See, kuidas Hoffmann siin püüab leida sidet maakoha iseärasuste ja ta ajaloo vahel, on see, mis võib. Aga me ei taha eitada, et hoolimata konstruktiivsest vägivaldsusest ei puudu mõlemal viimati nimetatud raamatul huvitavus eriteadlasele.

Kitsama tööala määrab endale Fritz Röhrig töös: „Der Markt von Lübeck. Topographisch-statistische Untersuchung zur deutschen Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte“ 1922 (97 lhk. ja kaart). Töö väärrib aga harukordset tänu ja tal ei puudu silmapaistev tähtsus ka meie kodumaa ajaloole, eriti mis puutub Saksa Põhjaida asulinnade asumisse ja nende sotsiaalsete korralduste esimestesse alustesse. Huvitav on teos esijoones oma meetodi tõttu; igatahes peitub ka haruldane töörohkus selles korjanduses kõigi Lübecki turuplatside kohta käivaist sissekandeist linnaraamatuis (a. 1284—1315). Selle materjali topograafilisstatistiline kasutus annab tulemuse, et millestki linnaherralisest või vaimulikkude korporatsioonide maaomandusest Lübeckis algusest peale juttugi ei võl olla. Algusest saadik on maa kodanikkude omandus. Ja mitte ainult kogu maaomandus ei kuulu juba XII a. s. algusest peale nõukogu liigetele, vaid esimene liik turupoodides kauplejaist on ka linna õiged asutajad. Nii et nõukogu edaspidigi, olles majanduslikult ja õiguslikult eesõigustatud, on seisnud kõrgemal juurderändanuist ja kujunevast kodanikkonnast, ja mitte temast ei ole ise võrsunud! Me näeme, millised perspektiivid avab töö ka võrdlevale uurimisele Balti asulinnade tekkimisloos.

Mööda minnes nimetan ühe raamatu Liivi lokaalajaloos: Bulmerincq: „Die Besiedelung der Markt der Stadt Riga, 1201—1600“ („Mittheilung aus der livl. Gesch.“ XXI köide, III kaust, 1921). Rikkalikku hällsemate hallikate hoolsa käsitluse läbi on autoril korda läinud ka vanemat ajajärku tähtsal mõõdul valgustada.

Juhin siin tähelepanu veel ühele publikatsioonile keskaja linnade ajaloost: Wilh. Stieda: „Hild. Veckinhusen, Briefwechsel eines deutschen Kaufmanns in XV Jh.“, 1921 (560 lhk.). Juba oma ainelt äratav töö harukordset huvi: nimelt on see kaupmehelik kirjavahetus tervena pärit Tallinna linnaarhiivist (sellest on igatahes küll mõni 40 a. mööda, kui Stiedal kavatsus tekkis teda välja anda). Kuid esijoones on sellel Tallinna kaupmehe kirjavahetusel ka üldine, tüübiline tähtsus, ja nimelt selles peitubki töö väärtus üldajaloole. Ta ei piirdu ainult kaubandusajalooga, vaid on ka majandus- ja kultuurajaloo kohta esimese järgu hallikaks. Ka peitub haruldaselt palju tööd selles enam kui pooletuhande kirja ja testamendi korraldamises ja sõelumises.

Hansa ajaloo alalt nimetame siin veel ühe suure publikatsiooni, mis ilmus juba a. 1917. H. A. Poelman: „Brounen tot de Geschiedenis van den Oostzeehandel“, I, 1122—1499. Kaks köidet, s'Gravenhage, 1917 (1194 lhk.), — järjekult hallikakogu erilist Hollandi läänemerekaubanduse jaoks ja väga tervitatud kui eeltöö selle ala tulevasele põhjalikule käsitlusele. Ometi ei paku

töö palju uut pärast Hansa ajaloo ühingu ohtraid publikatsioone. Eestkätt on arvesse võetud Madalmaade arhiive, siis ka Königsbergi, Danzigi, Wismari ja Hamburgi omi. Igatahes on ka eriuurijale kasuks siin kõik dokumendid kogutuna ees leida.

Mis üldse puutub keskaja ajaloo hallikate väljaandmisse, siis piirdun siin tagantjäreli arvukate publikatsioonide mainimisega kogus „*Monumenta Germaniae historica*“, ja nimelt pea kõigis osades. Toonitada võiks ss. rer. Merov. lõpposa a. 1920, millega lõpule viidud 36 aastat kestev hoolas teaduslik töö, ja arvurikkaid väljaandeid — *Scriptores nova series*. Keskuhatuse ülesandel avaldas H. Breslau juubelaastaks 1919 „*Geschichte der Monumenta Germaniae historica*“ (N. A. kaustik 42).

Olen seni hilisemaid ajaloojärke vaadeldes arvestanud eestkätt Saksa ajalugu käsitlevaid töid, kuna see ju lähemas ühenduses Liivi vanema ajalooaga. Et vastu tulla ärganud huvile Inglise ajaloo vastu, juhtigem tähelepanu esmalt W. M. Flinders Petrie tööle: „*Neglected British history*“, 1918 (28 lhk. väljavõte „*Proceedings of the British Academy*“ VIII köitest). See lühike väljavõte on ülihuvitav, kuna ta tähelepanu pöörab ühele seni väga hooletusse jäetud hallikamaterjalile, mis Flinders Petrie arvates alles võimaldaks kirjeldada tõepäraselt Anglo-saksi maavallutamise käiku. Need oleksid Briti kohalikud hallikad, mis arvuliselt pole koguni nii väga piiratud. Igatahes nõuaks see teadlast, kes täieliselt valitseks hallikate keelte (Walesi, Bretooni, Islandi, järeklassilise Ladina) üle, teadlast, kes oleks paleograaf ja suudaks mõelda ka ajalooliselt, mitte vaid mütoloogiliselt. Sellest viimasest rasonneerimisviisist pole teema senises käsitlemises igatahes puudust olnud. Erineva iseloomuga, vastandiks sellele väikesele, aga sisukale ja täpsele tööle, on G. G. Coultoni raamat: „*Social life in Britain from the Conquest to the Reformation*“, Cambridge 1918 (540 lhk.). Võiks öelda, et Coulton edustab Inglise ajalookirjutamise vanemat ajajärku ja et temast ilma sügavama mõjuta on möödunud viimase veerandaastasaja areng (nimelt puhtteadusliku uurimise võit Inglismaal). Ometi on töö tänuvääriv katse elustada keskaegse Inglismaa (XI—XVI a. s.) sotsiaalset ja vaimlist üldstruktuuri. Et aga autor algusest peale määrab endale väga populaarsed sihid (näiteks võtab ainult arvesse Inglise bibliograafilisi andmeid, tsiteerib hallikaid vaid ingliskeelses tõlkes), siis redutseerub töö väärtus peaaegselt huvi äratamisele oma maa rahvusliku mineviku vastu.

Ülemineku Prantsusmaale võimaldab meile Charles Homer Haskinsi töö: „*Norman institutions*“, 1918 (377 lhk. „*Harvard historical studies*“ XXIV köites). Töö kujutab kõige hoolikamalt feodaalinstitutsioone riigis, mis etendanud harukordselt tähtsat osa, õieti tähtsal määral oma lähedase ühenduse tõttu Inglismaaga. Ta käsitleb 150 a. pikust ajajärku: William vallutajast Henry II surmani. See Haskinsi töö on suurteoseks Normannia olude ja sellega ühes feodaalühiskonna ajaloo, hoelimita kuivast toonist ja vahetevahel liiaks tugevaist moderniseerimispuudeist (cf. Haskinsi eeltööd „*The English historical review*“ ja „*The American historical review*“).

Terve Prantsuse ajaloo tundmaõppi võimaldab suurelt kavatsatud töö: „Histoire de la nation française,” publiée sous la direction de Gabr. Hanotaux Tome III: „Histoire politique (premier volume) des origines à 1515” Hubart de la Tour'i sulest 1920 (590 lhk.) Prantsuse ajaloo-hallikate publikatsioonest oleks eriti toonitada „Les grandes chroniques de France” publiées par la société de l'histoire de France par J. Viard. Tome I: des origines à Clotaire II, 1920 (355 lhk.).

Itaalia ajaloos seisis meid siin huvitaval ajajärgul Dante 600 a. juubel täiel määral huvide põletispunktis. Esijoones nimetagem suurepäraselt Itaalia rahvuslikku väljaannet „Le opere di Dante,” avaldatud Itaalia Danteühingu poolt a. 1921, mis möödapääsematu igale Dante-uurijale. Ülirikkast Dante-kirjandusest mainin vaid Sebastiano Vento tööd „La Filosofia politica di Dante nel „de Monarchia” studiata in se stessa e i relazione alla pubblicistica medievale di S. Tommaso a Marsilio da Padova,” 1921 (401 lhk.), mis kogu vaimuteaduste arengu raames käsitleb keskaegseid riigiprobleeme ja Dante mõttekäikude põhjal harutab isiku-, kommunaal- ja linnavabaduse suuri küsimusi. — Isidoro del Lungo töös „I Bianchi e i Neri. Pagine di storia fiorentina da Bonifacio VIII ad Arrigo VII par la vita di Dante,” teine trükk, 1921 (464 lhk.) asetab Dante isiku vastavale ajaloolisele tagaseinale, ühendusse mõlema guelfierakonna ajaloo ja tähtsusega. Sisuliselt käsitleb teos mitte ükski Firenze, vaid ka Itaalia ajalugu. — Hermann Hefele kirjutab raamatus „Dante,” 1921 (274 lhk.) katoliiklasena katoliiklasile, püüab sealjuures aga mõista kultuurprobleemi — Dantet — ta sisimas tuumas. Üksikasjus pöörduv teravalt kommenteerijate vastu (kuna Bassermann, 1921 ja Finke, 1922 neid pooldavad). Kaljuks puudub Hefele silmapaistval tööil igasugune nii isiku- kui ka asjaregister.

Veel hoogsama tõusu kui Dante-uurimine on äsja möödunud aastail läbi elanud reformatsiooni ajaloo kirjandus, väliselt põhjustatud reformatsiooni 400 aastase mälestamise läbi. Kogu see ajaloojärk väärib aga ka erilist tähelepanu, kuna ülemineku-aeg keskaegsest ilmavaatest moodsale vähemalt Lääne-Euroopa seisukohalt on üheks maailmaajaloo pöördepunktiks, nagu võrdlusena mutatis mutandis olid seda vast ristiustamine või esimene kultuurilevimine vanas Idas. Selle ajajärgu poliitilise ajaloo kohta, mil kujunes euroopaline riikidesüsteem ja formeerusid suurriigid, mis oma käes hoiavad Euroopa tuleviku, nimetagem vaid E. Fueteri vaimukat tööd: „Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492—1559,” 1919 (343 lhk.), Handbuch der mitt.-alt. und neueren Geschichte, herausgegeben v. G. v. Below und F. Meinecke. II osa: „Politische Geschichte“). Väga hea kirjanduse ja hallikate tähistuse ja üksikasjalise registriga lõpul, pakub Schweitsi ajaloolane selles töös kogu ainekliku kohta sootuks uue ja huvitava liigituse. Kuigi ta seisukoht pole alati vaba ühekülgsusest ja kujutus kohati saamatu, võib raamatut igale lugijale soojalt soovitada. Ta annab selge ülevaate kõigi Euroopa esimaade poliitilise, majandusliku kui ka sõjaväelise struktuuri kohta. Selle ilmapoliitiliselt nii rahutu aja salalõimed on hoolikalt kätteotsitud. Võrreldes sama

autori kaks aastat noorema tööga: „Weltgeschichte der letzten hundert Jahre,“ võiks igatahes öelda, et töö meetod siin veel primitiivsem ja et süstemaatiline osa ikkagi liiaks erineb kirjeldavast.

Euroopa riikidesüsteemi kujunemise algeid jälgib ühe teise Schweitsi ajaloolase Ernst Gagliardi spetsiaaluurimus: „Der Anteil der Schweizer an den italienischen Kriegen 1494—1516,“ I köide: „Von Karls VIII Zug nach Neapel bis zur Liga von Cambrai 1494—1509,“ 1919 (909 lhk.) Töö annab rohkem kui ta pealkiri töötab — mitte vaid Schweitsi föderatsiooni suuriigipoliitika kirjelduse, vaid ka kõigi Itaalia poliitikat mõjutavate tegurite, seega ühes Euroopa algava poliitika selgituse. Ometi ähvardub töö pahatihti lämbuda keerulisis üksikasjus. Lühidalt juhin tähelepanu siin veel sama autori „Geschichte der Schweiz von den Anfängen bis zur Gegenwart,“ 1920 peale, mis kahes köites (283 ja 444 lhk.) ulatab 1848. aastani. Populaarsemas kujus annab teos kujuka pildi Schweitsi järkjärgulisest arenemisest tänapäevase vaba demokraatliku riigini. Vastandina rahvusliku mõtte teravale loonitamisele, nagu see noorimas ajalookirjanduses eriti suure sõja mõjul esineb, rõhutab meie autor esijoones Schweitsi riigimõtte ajaloolist arengut — Schweitsi ajalookirjanduse iseärasus, mis kergesti seletatav rahvusliku algelemendi puudumisega selles föderatiivriigis.

Keskaegsest ilmavaatest uueaegsesse viiva ülemineku aja raskesse probleemisse juhib meid vaimukal viisil Konrad Burdach: „Reformation, Renaissance und Humanismus,“ 1918 (220 lhk.). Oma uurimiste tulemusena sõnade renessansi, reformatsiooni ja humanismi algupära ja mõtte üle tõlgitseb autor renessansi teadliku vaimlise eeskavana, välja minnes sealjuures teravasti rõhutatud kirjandusloolisest seisukohast. Ometi pole see uus, mida leiab Burdach renessansis, mingi esteetiline, vaid usulismoraalne ja kõige pealt natsionaalpoliitiline tahe. See irratsionaalse elemendi esilenihutamine renessansis on kahtlemata huvitav, vast siiski liiaks ühekülgne. Samuti on seda tema väide täielisest vastolust renessansi ja valgustusaja vahel ja lähedate sidejoonte tõmbamine renessansi ja Prantsuse revolutsiooni vahel. Igatahes kuulub Burdachi töö paremate hulka renessansi uurimise alal.

Fr. v. Bezoldi „Aus Mittelalter und Renaissance. Kulturgeschichtliche Studien,“ 1918 (457 lhk.) täiendavad mitmeti ta ammutatud tööd „Geschichte des Zeitalters der deutschen Reformation“ (ilmus enam kui 30 a. eest). Teos sisaldab 12 erikirjutust, mis nelja aastakümne jooksul ilmunud eri paigus ja käsitlevad kõige mitmekesisemaid teeme. Nagu autorilt teisiti pole oodata, on nad huvitavad, kuigi siin ja seal uusimate uurimiste tõttu vananenud.

Eriuurijale renessansi alal nimetagem Francesco Guicciardini töö suurepärasest vastset väljaannet: „La storia d'Italia,“ sugli originalni manuscritti a cura di A. Gherardi per volontà ed opera del conte Fr. Guicciardini. Firenze 1919. 4 vol. — Laiemat tähelepanu võivad loota küll saksakeelset tõlkeid seerias „Klassiker der Politik,“ mis 1922. a. alates ilmub juhtivate Saksa ajaloolaste Meinecke ja Onckeni väljaandel, tõsise ajaloolase

optimistliku eesmärgiga: kasvatada oma rahvast poliitiliselt mõtlema. Niccolò Macchiavelli „Discorsi supra la prima decade di Tito Livio“ ja Thomas Moruse kuulsa kommunistliku „Utopia“ tõlked (mõlemad ilmusid a. 1922) kuuluvad paremate hulka omal alal.

Reformatsiooni juubeli lähenemisel Eestis on ajaloolasele eriti rõõmuks võlida tähelepanu juhtida mõningale põhjanevale tööle, esijoones Arn. Bergeri äsja lõpetatud mõtterikkale teosele: „Martin Luther in kulturgeschichtlicher Darstellung.“ Et esitada kogu teost, mainin, et esimene osa: „Luther als religiöser Mittler bis zum Entscheidungsjahr 1525“ ilmus juba a. 1896; II osa: „Luther als führender Geist“ I jagu: „Die Krisis der Reformation und die Kirchenspaltung (1525—1532)“ a. 1898; II jagu: „Luther und die deutsche Kultur“ a. 1919 (754 lhk.) ja III jagu: „Martin Luthers Ausgang und Vermächtniss 1532—1546“ a. 1921 (370 lhk.). Sissejuhatuseks kogu teosele ilmusid juba a. 1896 tuntud „Kulturaufgaben der Reformation“ (1908 II trükk). Selle suurepärase raamatu üksikasjaline käsitus siin kohal viiks meid liiaks kaugele. Kuid samuti kui viimati ilmunud osad, pakub kogu teos võluva pildi sellest vaimliselt nii elavast ajast. Väga tervitama peab asjaolu, et rikas uusim kirjandus Lutheri kohta kuni viimase osa ilmumiseni on põhjalikult kasutatud, kusjuures erilisel jälgitakse Lutheri usu-ist arenemist. Huvitav on Bergeri poleemika Troeltschiga, eriti teose viimases peatükis, kus vastandina Troeltschile (kes ju Lutheri vaimliselt asetab kesk-aega ja teravalt eraldab protestantismi hiltsemast arengust XVIII a. s. alates) Bergeri Lutheris otsib teerajajat uue aja ilmavaatele ja XVIII a. s. humaansus-ideaalis leiab uuendatud olevat Lutheri ideaali ristiinimese vabadusest. Kuigi ma isiklikult ei leia, et Berger oleks ümberliskanud Troeltschi väited, ei saa jätta juhtimast iga kirikuajaloost või teoloogilast huvitatud lugijat selle töö juurde. Võrdluseks Bergeri teosele nimetan R. Wolffit: „Studien zu Luthers Weltanschauung. Ein Beitrag zur Frage der Einordnung Luthers in Mittelalter oder Neuzeit“, 1920 (65 lhk. Histor. Bibl. 43), kus poldat-akse Troeltschi vaateid.

Möödugem ülikkaskat juubelikirjandusest, et peatada vaid Paul Kalkoffi põhjanevail uurimusi: „Luther und die Entscheidungsjahre der Reformation“, 1917 (293 lhk.); „Ulrich von Hutten und die Reformation“, 1920 (601 lhk.); „Der Wormser Reichstag von 1521“, 1 22 (436 lhk.); sellele lisaks populaarsem töö: „Der grosse Wormser Reichstag“, 1921 ja uurimus: „Erasmus, Luther und Friedrich der Weise“, 1919. Nagu juba sellest impo-nerivast loetlusest näha, koonduvad Kalkoffi aastakümneid kestnud üksikuuri-mused ikka enam kogupildiks. Neis teis peitub erakordselt palju detailuuri-must ja väga paljus asjus jõuab Kalkoff uusile, erinevatele tulemusile. Kuur-vürst Friedrichi tähtsuse toonitamine, Lutheri ja Erasmusu uus iseloomustus, Ulrich v. Hutteni, selle kummalise „protestantliku vaimuvabaduse eestvõitleja“, hävitav kriitika, — kõike seda ei või tähelepanemata jätta ükski uurija, ükski praktiline protestantlik teoloog tulevikus.

Selle ajajärgu hallikapublikatsioonest nimetagem vaid jätkuv „Nuntiat-
turberichte aus Deutschland“, mille II jaost (Görresseltsi ülesan-
del) 1919. a. ilmus III köide J. Schweizeri toimetusel: „Die Nuntiatu-
r in Prag 1582—1592“. Väljavõtted ka teisist teadaandest teevad töö eriti
sisukaks. Samuti ilmub Görresseltsi väljaandena „Concilium triden-
tinum. Diariorum, actorum, epistularum, tractatum nova collectio“, mis kõi-
gist välisist, sõjast tingitud raskusist hoolimata Steph. Ehsesi toimetusel
jõudis 8 andes, Actorum pars V, aastani 1562 (1919. a.).

Need publikatsioonid viivad meid vastureformatsiooni aega. Sama aega
käsitlevad ka Ludv. Pastori monumentaalse teose „Geschichte der
Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters“ ilmunud VII ja
VIII köide: „Geschichte der Päpste im Zeitalter der katho-
lischen Reformation und Restauration“: Pius IV (1559—1565);
Pius V (1566—77), 1920 (709 ja 676 lhk.). Need hoolsal arhiivuurimisel
põhjenevad ja elavalt kirjutatud köited pakuvad paljugi uut ja parandavad nii
mõnegi vanema arvamise (nagu Don Carlos'e küsimuses uuemad Viktor
Bibl'i teooriad, ilmunud 1918. a. jne.). Kuigi töö ilmub katoliikliku Herderi
kirjastuse väljaandena, on ta tervelt läbiimbunud vaba kriitika vaimuga. Ilmu-
misel olevat IX köidet oodetakse seepärast põnevusega.

Kõik viimati nimetatud tööd on silmapaistva tähtsusega mitte ainult
spetsiaalselt kirikuajalooliselt, vaid ka üldajalooliselt seisukohalt, kuna nimelt
sellel pikal poliitilise üldarengu perioodil olid mõõduandvad kiriklikud küsimu-
sed. Kiriklikkude olude edaspidise arenemise kohta mainin lühidalt Karl
Mülleri „Kirchengeschichte“, millest II köide ilmus 1919. a. (lhk.
577—788). See lõppköide kujutab kiriklikku arenemist XVII aastasajast alates.
Hudivat ja üldiselt uudiseks harilikes usuajaloolis ülevaateis on missiooni täht-
suse rõhutamine, — eriliselt selle toonitamine, kui lähidalt tänapäeva protestan-
tismi juhtiv seisukoht maailmas põhjeneb üleolekul, mille ta saavutanud uusil
kolonisatsioonialul.

P. J. Blok'i „Willem de eerste, prins van Orange“ I, II
Amsterdam 1919/20 (254 ja 272 lhk.) on õigupoolest esimene kõiki nõudeid
rahuldav töö Hollandi vabariigi põhjendajast, vabariigi, mis XVII a. s. etendas
nii otsustavat osa Euroopa kultuurielus. Sealjuures on töö läbi ja läbi popu-
laarselt kirjutatud (ilmunud XI ja XII osana teosest „Nederlandsche historische
Bibliotheek“).

30. a. sõja ajaloole on tähtis Münchenis Baieri kuningliku teadusteaka-
deemia juures asuva ajaloolise komisjoni publikatsioon „Die Politik
Maximilians I von Bayern und seiner Verbündeten 1618—51
II osa, 2 köites,“ toimetanud Walter Goetz 1918 (539 lhk.).

Sama sõja ajalugu käsitleb H. v. Irbik: „Wallensteins Ende
Ursachen, Verlauf und Katastrophe. Auf Grund neuer Quellen untersucht und
dargestellt,“ 1920 (408 lhk.). Nagu autor ise toonitab, tahab ta käsitleda vaid
Wallensteini elu lõppjärku; seda selgemalt esineb Wallensteini surm ja selle

mõju rahvale. Absolutistlik valitsuskord Wienis ja õnnekittid Wallensteini laagris on tabavalt iseloomustatud.

Hans Delbrücki „Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte“ IV osa: „Neuzeit“ ilmus a. 1920 (552 lhk.). Selles kujutab autor sõjaajanduse arengut püssirohu ülesleidmisest rahvaväe tekkimiseni Prantsuse revolutsiooni tagajärjena. Eriti toonitagem ususõdade kirjeldust kuni 30. sajandi algaste vägede arengut, Hispaania pärandusõda ja 7-me aastast sõda.

Delbrücki töö viib moid juba käesolevale ülevaatele tähtsust raamest välja. Kui me otsiksime selle ajajärgu huvitavamaid publikatsioone, siis puutuksid silma arvukad väljaanded õnnelikus Hollandis. „Brieven aan Johann de Witt, I: 1648—1660. Bewerkt door Rob. Fruin. Uitgegeven door H. Japikse,“ 1919 (491 lhk.) sisaldab välismaalaste kirju tuntud Hollandi raepensionäärile. Väljaandmisel näib pieteet peaaegu rohkem kaasaraäkinud olevat kui tungiv ajalooline vajadus, kuigi raamatut tänuga tuleb tervitada kui lisandust Pinini poolt väljaantud kuulsale riigimehe kirjakogule.

Märksa huvitavat ainet Hollandi hääbumisajast (mil Friedrich Suure õelate sõnade järgi Hollandi luup jooksnud Inglise veokõie otsas) pakub „Gedenkschriften van Gigsbert Jan van Hardenbroek, heer van Bergestein etc. president der Utrechtsche riddershap, Gedeputeerde ter generaliteits-Vergadering, 1747—1787,“ Kraemeri ja van der Meuleni väljaandes, VI köide 1918 (728 lhk.). Need generalstaatide saadikute mälestused ja kirjeldused annavad huvitava pildi Hollandi ühiskondlikest oludest ja poliitilisest langusest terve sugupõlve kestes, kelle lõpulikult pühkis Prantsuse revolutsiooni torm.

Võidukalt tõusva Inglismaa ajalugu käsitleb Wolffg. Michael omas raamatus: „Englische Geschichte im XVIII Jahrhundert.“ I köide: „Die Anfänge des Hauses Hannover“ (ilmunud ju 1896; 1922 uus laiendatud trükk); II köide: „Das Zeitalter Walpoles. I osa 1921/22 (866 ja 640 lhk.). Äsja ilmunud II köite I osa käsitleb Walpole'i 24-aastasest valitsusajast kõigest 2 (!) aastat. Töö ei rahulda aga ka muidu, hoolimata eeskujulisest hallikate kasutamisest. Materjal on sootuks läbitöötamatu ja ja ei või juttugi olla tema juures selle ülihuvitava ajajärgu millestki tõelisest elustamisest, mil kõigil elualul võidukalt end läbi murrab moodne inimene. Mitmekülgse huvitavuse suhtes, mida äratav tänapäeval see ajajärk, võrreldem näiteks mõni aasta varem ilmuunud uurimust: David Harrison Stevens: „Party politics and English journalism 1702—42,“ Wiskonsin 1916 (156 lhk.). Et vaid tähtsamat toonitada, siis leiame siin Addisoni, Swifti, Defoe erakondliku ajakirjanduse organiseerijaina, Walpole'i ja Lord Bolingbroke'i kullssidetaguste traditõmbajaina. Alles see poliitiline vaatlus aitab teemat põhjani käsitleda, mis pole saavutatav ainult kirjandusliku arvustuse kaudu.

Julius Hatschecki „Britisches und römisches Weltreich. Eine sozialwissenschaftliche Parallele,“ 1921 a. (374 lhk.) on raamat, mida ka ajaloolane loeb kasu ja huviga. Huvitav on eriti sissejuhatus I osa:

„Die küstenländische Kultur der Polis,“ kus Hatscheck antiikaja polise iseloomu märgib ka vanemas Inglise ajaloos: piirduakse ainult riikliku omanduse majandusliku kasutamise ja võimutsemisega allaheidetud mail, ilma et jõutaks mingi poliitilise valitsemiseni vabade kodanikkude üle. Ainult „dominium,“ mitte „imperium“ kuni kriisini, nagu see näit. lahti puhkes Ameerika mässus.

Arthur Meier Schlesingeri „The colonial merchants and the American Revolution 1763—1776,“ New-York 1918 (647 lhk. Columbia Univ. Studies LXXVIII) on üks teosist, mis uuemal ajal toonitavad materjaalset külge Ameerika iseseisvusliikumises, vastandina vanemale käsitlemisviisile, mis pearõhu asetab ideelisele momendile. Schlesinger näitab, kuidas alles ainuvalitseva India kaubaühingu läbi ähvardav kaubanduslik kokkuvarisemine juhtivad Ameerika kaubitsejateringid sundis liituma radikaalse liikumisega, samuti kuidas mässu puhul Bostoni sadamas 1773. a, vähem olla mõjunud teoreetiline meelepaha kui väga reaalne hirm, et uue sisseveotolli tõltu muinasjutuline salakaubitsemine kokkuvariseb, — nagu seda juba varemini teiste poolt on toonitatud.

Meie vaatlusele fähistatud lõppsündmuse — Prantsuse revolutsiooni — kohta mainigem vaid tuntud „Histoire de France“ jätkamist Ernest Lavisse'i väljaandel: „Histoire de France contemporaine depuis la révolution jusqu' à la paix 1919. La Révolution (1789—1792)“ par P. Sagnac, 1921 (440 lhk.), Sellest teosest, mis 10-nes köites tahetakse viia Versailles'i rahuni, on nimetatud lisa sama apologetlikult kirjutatud kui enamus Prantsuse tõist suure revolutsiooni üle. Siiski on töö, hoolimata liiaks kuivast foonist, hea ja hoolikas ning tugib ka heal välismaalise kirjanduse tundmisel. Töös kasutab Sagnac, kes ju ammu kuulus Ancien régime'i hea tundjana, ka enese põhjalikku hallikate tundmist. Võimalikud vastuväited mõne üksiku kirjelduse puhul (näiteks revolutsioonisõdade tekkimise küsimuses) ei jaksa kuigi palju töö üldist väärtust vähendada.

G. P. Goochi tööd „Germany and the french Revolution“ 1920, mis jälgib Prantsuse revolutsiooni idee mõjuavaldusi Saksa mõtteilmale, mainisin juba „Ajäl. Ajakirjas“ 1922. a. nr. 4.

Hans Oldekop.

Varia.

Meil on seni puudunud koguülevaated Eesti Vabadussõjast. Juba tegelik elu teeb need tarviliseks, iseäranis aga meie kool. Täieline, teaduslike uurimuste nõuete kohaselt kirjutatud sõjaajalugu eeldab aga kõigi materjalide tundmist ja hoolikat läbitöötamist. Seni ei ole veel neid tingimusi olemas. Esialgu peame veel ülevaadetega leppima. Ülevaade on ka hiljuti ilmunud Jakob Albrehti: *Leheküljed vabadussõjast* (O.Ü. Noor-Eesti kirjastus, Tartu 1922, 141 lhk.). Raamat sisaldab kirjeldusi ja autori mälestusi vabadusvõitlusest. Vabadusvõitluse käsitlemine on episoodiline, arvesse on võetud võitluse peaoperatsioonid ja tähtsamad sündmused. Autor on katsunud tööd

korralikult teha. Olgugi et mõned osad üredamad, analüüs liig kiiresti tehtud, jätab raamat üldse üsna hea mulje. Soovida oleks olnud, et raamatu trükkimiseks paremat paberit oleks tarvitatud, sest sarnasel korral oleksid paremini õnnestunud raamatut illustreerivad pildid.

H. S.

*

Näiteks sellest huvist, mida tuntakse ajalooliste mälestusmärkide kohta ühel ja teisel poolel, on, et ka ajalehtede veergudel vanu dokumente avaldatakse. Mineva aasta viimastes ja selle aasta esimestes numbrites on Meie Maas (Haapsalus) avaldatud huvitavad peatükid „Kirjad arhiividest“, kolm eestikeelset dokumenti. Nendest on kõige laiem kellegi kirikuõpetaja Frey kõne 1800. a., nimelt: „Pia kielkonna tähhele panemisesse väärt asjad, mis nende mõda läinud saa aasta sees sündinud.“ Kui sarnased dokumendid on hoolikalt avaldatud, on nendel muidugi nii ajaloolastele kui koolimeestele kindel väärtus ja tuleb ainult soovida, et agarad käed ka mujal niisuguseid dokumente ära kirjutaks ja nad saadaks Ajaloo Seltsile Tartu või neid avaldaks ajalehtede veergudel.

A. R. C.

*

Hallikate väljaandeid on läinud aastal rikastatud Ungern-Sternbergi suguvõsa kohta käivate materjalide avaldamisega (Nachrichten über das Geschlecht Ungern-Sternberg aus authentischen Quellen gesammelt von Rudolf Freiherrn von Ungern-Sternberg) ja nimelt on cand. jur. Paul von Ungern-Sternberg seni avaldatud materjalidele lisa annud (Nachtrag II zu den Urkunden bis zum J. 1714. Destan, 1922). See materjal puudutab peamiselt perekonna ajalugu, kuid sisaldab aineid kohanimede, mõisamajapidamise, pärandusõiguse, talupoegade müümise jne. kohta. Dokumentide tarvitamise ja ülesleidmise hõlbustuseks on kaasa lisatud isikute- ja koharegister.

H. S.

*

1905. a. memuaaride hulk ei ole mitte suur. Põhjuseks oli muu seas Vene surveaeg, mis võimatuks tegi selletaolise kirjanduse tekkimise. 1905. a. sündmustel on aga kodumaa ajaloos oma jagu tähtsust ja neist ei saa mööda see, kes kodumaa ajaloo viimastel aastakümnetel soovib tutvuda. Selles mõttes on tähtsust hiljuti ilmunud Marta Lepp'a teosel: 1905. aasta romantika. Mälestused. (O/Ü. Noor-Eesti kirjastus, Tartus 1922. a., 110 lk.) Autor ise kuulub, kui revolutsioonilisest liikumisest osavõtja, revolutsiooni tegelaste hulka. Omas raamatus vestab ta isiklikkudest mälestustest: üleelamistest, muljetest, tähelepanekutest esiti kodumaal, oma kokkupuutumistest tolle-aegsete põrandaaluste revolutsionitegelastega, osavõtust 16. oktoobri sündmustest Tallinna turul jne. ja pärast enda väljasaatmisest Siberisse. Jutustusviis on elav ja kaasakiskuv, raamatu välimus meeldiv.

H. S.

Vastutav toimetaja: P. Treiberg.

Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts.

Trükikoda Ed. Bergmann, Tartus.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„Ajalooline Ajakiri“

jatkab käesoleval 1923. aastal senisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgitseda meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eestkätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

1922. a. on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutusi avaldanud: dots. P. Bauman, prof. A. R. Cederberg, L. Metslang, H. Mora, prof. H. Oldekop, H. Sepp, prof. A. M. Tallgren ja P. Treiberg. Käesolevaks aastakäiguks on peale eelnimetatute veel lahkesti kaastööd lubanud: prof. J. Bergman (Rootsi), postmeister T. Holm (Rootsi), mag. Arvi Korhonen (Soome), lektor Dr. Fr. Westling (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen (Turu ülikooli rektor, Soome), prof. V. Voionmaa (Soome), raamatukoguhoidja O. Freymuth, prof. J. Kõpp ja prof. O. Sild.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 100 marka aastas. Üksik number 30 marka. Kuulutuste lehekülg — 1000 marka, $\frac{1}{2}$ lehekülge — 500 marka jne.

Talitus asub: Tartu, Gildi tänav nr. 8, Eesti Kirjanduse Seltsi büroos. Aadress postisaadetistele: Tartu, postkast nr. 25 „Ajalooline Ajakiri.“

Järgmine number ilmub mai kuu algusel.

1922. a. aastakäiku on veel piiratud arvul saada.

„Ajaloolise Ajakirja“ II aastakäigu (1923.) sisu.

Üldise sisuga artiklid.

	Lhk.
P. B[auman] , Papüroloogia antiikajaloo abiteadusena	92—98
J. Bergman , Uus Caesari biograafia	66—68
A. R. Cederberg , Läti Hendriku kroonika käsikirjadest	41—46
O. Freymuth , Tartu doomkiriku ehitamislugu	46—55
T. Holm , Mõnda Läänemereülaade kohta käivaist postiarhiivaalest Rootsi riigiarhiivis	104—108
E. Kerem , Majanduslikust olukorrast Kaarmas ranarendi aja- järgul	135—140
J. Köpp , Laiuse kihelkonna vanemast ajaloost	121—134
Hans Oldekop , Läti Hendriku rahvuse küsimus	11—16
„ Oswald Spengleri ajaloo morfoloogia	81—92
O. Sild , Ristiusu arheoloogia	16—19
P. Treiberg , Balti ajaloo ümberhinnangu radadelt	143—150
Fredrik Westling , Mõned lisandused Tallinna doomkooli aja- loole	1—11, 55—66, 99—104

Dokumendid.

A. R. Cederberg , Dokument aastast 1700 poolakate ja sakslaste hävitamisretke kohta Liivimaale	19—28
R. Kenkman , Kaks dokumenti teoorjuse aja lõpult Pihlas Saaremaal	140—143

Ülevaated.

Ajaloo kirjandus üldise ajaloo alalt a. 1918—1922. II. Hans Oldekop	28—39
Ülevaade Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevusest 1922/23 aastal. Helmi Ottenson	68—78
Ristiusu arheoloogia uurimise ülevaade. Graf Sild	109—113
Kirjandus muinasteaduse alal a. 1914—1923. A. M. Tallgren	150—156

V a r i a.

Arvustused ja märkused	39—40, 79—80, 114—120, 157—160
----------------------------------	--------------------------------